

LLIBERTAT RELIGIOSA A BARCELONA:

ESTAT DE LA QÜESTIÓ

OFICINA D'AFERS RELIGIOSOS

Í N D E X

Presentació	3
Introducció	5
1. Pràctiques de culte col·lectives	8
Presentació de la taula de treball	8
Relatoria	14
Conclusions	18
2. Observança de preceptes religiosos en entorns laics	19
Presentació de la taula de treball	19
Relatoria	24
Conclusions	29
3. Transmissió i ensenyament de la fe	30
Presentació de la taula de treball	30
Relatoria	32
Conclusions	35
4. La religió a través dels mitjans de comunicació	36
Presentació de la taula de treball	36
Relatoria	39
Conclusions	45
Valoració de la jornada i propostes de continuïtat	46
Participants en les taules de treball	48
Bibliografia	50

PRESENTACIÓ

La transcendència i la pràctica de l'espiritualitat són aspectes inherents a la condició humana que es fan presents contínuament i de formes molt diverses a la nostra ciutat. D'aquí resulta una gran pluralitat de creences i conviccions. La diversitat de creences i conviccions és un factor positiu, que aporta, dialoga i constitueix una societat més plural, rica i complexa. En aquest sentit, aquesta diversitat de credos i expressions de fe no només és conseqüència del dret fonamental a la llibertat religiosa, sinó que, a més, constitueix una força cultural pròpia, que cal conèixer, reconèixer i incorporar en les polítiques públiques de la nostra ciutat. Per aquest motiu, hem considerat important, de cara a aquest mandat, la incorporació de l'apartat d'Afers Religiosos a la Regidoria de Cultura, Educació, Ciència i Comunitat.

Les aportacions, els reptes i les sinergies del fet religiós en aquests àmbits són molt diverses: des de debats a l'entorn de l'humanisme tecnològic i els límits i l'ètica al voltant dels nous desenvolupaments científics, fins a qüestions relacionades amb la igualtat de gènere dins les comunitats religioses i sobre com aplicar-hi una perspectiva interseccional. La realitat de la pluralitat de conviccions a la nostra ciutat requereix, doncs, un abordatge complex i valent, que defugui de les simplificacions i faci front a les tensions que sovint apareixen entre les dinàmiques, aparentment oposades, d'autonomia personal, d'igualtat i de diversitat.

L'organització de la jornada "Llibertat religiosa a Barcelona: estat de la qüestió" i el present document que se'n deriva pretenen generar un espai de debat, reconeixement i reflexió sobre aquesta realitat. L'objectiu és continuar articulant espais de diàleg i de relació entre les diferents confessions i opcions de consciència que conviuen a la ciutat.

Joan Subirats Humet
Tinent d'alcaldia de Cultura, Educació, Ciència i Comunitat

Barcelona és una ciutat plural i diversa, entre altres aspectes, en matèria religiosa. Una pluralitat que, tot i els reptes que representa, comporta un enriquiment i un benefici per a la nostra ciutat. En aquest context, el dret a la llibertat religiosa i de consciència és un dret fonamental i, com a tal, és tasca de les administracions vetllar perquè es respecti i es garanteixi. Com a Administració més propera a la ciutadania, els ajuntaments tenim un paper clau en la gestió de la pluralitat religiosa traduint, en la mesura que ens ho permeten les nostres competències, els grans principis legislatius en drets i polítiques concretes. El compromís i la implicació de l'Ajuntament de Barcelona en aquest sentit és molt destacat i es fa palès, entre d'altres, a través de la tasca de l'Oficina d'Afers Religiosos, actualment incorporada a l'Àrea de Cultura, Educació, Ciència i Comunitat.

Per tot això, a l'inici del meu mandat com a comissionat de Diàleg Intercultural i Pluralisme Religios de l'Ajuntament de Barcelona, vaig voler recollir les impressions de les persones representants de les comunitats i entitats religioses i espirituals de Barcelona, sobre el compliment efectiu d'aquest dret a la ciutat. Així, al febrer del 2020, l'Oficina d'Afers Religiosos va organitzar la jornada "Llibertat Religiosa a Barcelona: estat de la qüestió". Ens vam reunir un públic molt divers integrat per ciutadania, món acadèmic, personal tècnic de l'Ajuntament, entitats i comunitats per tal de dialogar, discrepar i debatre sobre aquesta realitat. Vam voler convidar-hi explícitament persones pertanyents a les comunitats religioses de la ciutat i altres entitats vinculades a l'àmbit religiós, espiritual i de consciència, però també diferents càrrecs i persones responsables de l'Administració local, catalana i estatal implicades en les temàtiques tractades, per tal que poguessin escoltar de primera mà les contribucions i demandes. La voluntat, en definitiva, va ser donar veu a la pluralitat religiosa i de consciència i extreure'n els reptes de futur en aquesta matèria d'una ciutat plural i diversa com és Barcelona. Aquest n'és el resultat.

Khalid Ghali Bada
*Comissionat de Diàleg Intercultural
i Pluralisme Religios*

INTRODUCCIÓ

La jornada “**Llibertat religiosa a Barcelona: estat de la qüestió**”, organitzada per l'Oficina d'Afers Religiosos de l'Ajuntament de Barcelona, va tenir lloc el dimarts 4 de febrer de 2020 a l'Espai Jove La Fontana. Aquest document recull les principals aportacions que s'hi van fer i que permeten dibuixar una fotografia prou completa de l'estat del compliment efectiu del dret a la llibertat religiosa a Barcelona a l'inici del segle XXI.

La jornada, conduïda per la Sra. Clara Fons, va inaugurar-se amb un parlament a càrrec del sisè tinent d'alcaldia, el Sr. Joan Subirats. El van seguir dues conferències a càrrec de la Dra. Maria del Mar Griera i el Dr. Juan José Tamayo, que van permetre proporcionar un marc sobre la situació actual del dret a la llibertat religiosa. El Dr. Juan José Tamayo, amb la conferència “Reconeixement jurídic internacional de la llibertat religiosa i la seva aplicació a l'Estat espanyol” (en castellà), sobre el context internacional i estatal. La Dra. Maria del Mar Griera, sobre l'àmbit local, amb la conferència “La gestió de la diversitat religiosa a l'àmbit local: marc jurídic i polítiques públiques”, en el context més local de Catalunya i Barcelona i les polítiques municipals d'aplicació del dret a la llibertat religiosa.

Com afirma la Dra. Maria del Mar Griera, el món local té un paper protagonista en la gestió de la pluralitat religiosa i en la definició dels seus models. En primer lloc, perquè les autoritats locals són les interlocutores polítiques més pròximes a les comunitats religioses. En segon lloc, perquè és a les ciutats on aquesta diversitat és més acusada i és a l'esfera local on en primera instància es produeixen les demandes, però també els debats i els conflictes. Finalment, perquè “és a nivell local on els grans principis sobre la laïcitat, la aconfessionalitat o la llibertat religiosa han de traduir-se en accions polítiques concretes, coherents i útils” (Griera, 2011:14).

En aquest sentit, Barcelona compta amb un servei dedicat específicament a aquesta qüestió, l'Oficina d'Afers Religiosos (OAR)¹. Es tracta d'un servei municipal que funciona com a referent sobre temàtica religiosa i de creences, i sobre tot allò que està relacionat amb les entitats i comunitats religioses i de creences de la ciutat. Els objectius de l'oficina són, en primer lloc, garantir el dret a la llibertat religiosa i de consciència de la ciutadania barcelonina, revertint les situacions de desigualtat i dificultats d'accés que es puguin donar en aquest àmbit. En segon lloc, facilitar el coneixement i reconeixement de la pluralitat religiosa present a la ciutat. Finalment, generar espais de participació, diàleg i interacció positiva entre les diverses creences i conviccions i amb la resta de la ciutadania².

Concretar com aquest dret a la llibertat religiosa es tradueix en la seva aplicació en el dia a dia de la ciutat de Barcelona va ser l'objectiu d'aquestes jornades i, més específicament, de les taules de

1 - Vegeu: <https://ajuntament.barcelona.cat/oficina-afers-religiosos/ca>.

2 - Sobre el model de gestió del pluralisme religiós a la ciutat vegeu: Astor, Griera i Cornejo (2019).

treball. Es van organitzar quatre taules de treball simultànies dedicades a fer balanç de quatre àmbits en què el dret a la llibertat religiosa és rellevant, així com a fer-hi propostes de millora. En aquestes taules es va voler convidar explícitament certes persones pertanyents a la comunitats religioses de la ciutat i altres entitats vinculades a l'àmbit religiós, espiritual i de consciència. La composició de les taules no es va voler limitar a les representacions més institucionals, sinó que es va cercar també altres persones vinculades a les comunitats que podien fer aportacions significatives des de les seves pròpies experiències sobre els temes a debatre. Igualment, es va convidar altres persones implicades en les temàtiques tractades a integrar la fila zero de les diferents taules: càrrecs i persones responsables de l'Administració local, catalana i estatal, i persones vinculades a altres institucions i entitats. L'objectiu era que poguessin escoltar directament les contribucions i demandes de les comunitats religioses, i fer-hi també les seves pròpies aportacions. A més, es va voler que fossin espais oberts de debat i diàleg, per la qual cosa les persones presents en el públic també van poder intervenir en el debat final.

Les quatre taules de treball van ser:

1. **“Pràctiques de culte col·lectives”**: sobre la ubicació, normativa i regularització dels centres de culte, i la celebració de festivitats religioses en espais públics.
2. **“Observança de preceptes religiosos en entorns laics”**: sobre l'adaptació dels diferents espais diaris a la pluralitat religiosa i als serveis oferts des de l'Administració pública (hospitals, centres educatius, serveis funeraris, etc.).
3. **“Transmissió i ensenyament de la fe”**: sobre l'actual situació de l'educació religiosa, el proselitisme com a llibertat d'expressió de la fe i la transmissió de la fe en espais públics.
4. **“La religió a través dels mitjans de comunicació”**: sobre la representativitat de la pluralitat de creences en els mitjans de comunicació, i el foment o trencament de prejudicis i estigmes associats a la fe i a determinades confessions religioses.

Les quatre taules les van moderar, respectivament, quatre persones expertes en els camps de les ciències socials i de la comunicació. A més, també van aportar el seu coneixement i la seva expertesa en l'elaboració de les relatories i les conclusions de les taules. Aquests persones expertes van ser:

- **Alberto López Bargados** (antropòleg, professor de la Universitat de Barcelona, membre del Grup de Recerca sobre Exclusió i Controls Socials [GRECS] i de l'Associació Stop als Fenòmens Islamòfobs [SAFI]) en la taula de treball sobre **“Pràctiques de culte col·lectives”**.
- **Gloria García-Romeral** (sociòloga i investigadora postdoctoral del Centre d'Estudis Interdisciplinaris de Gènere de la UVic-UCC) en la taula de treball sobre **“Observança de preceptes religiosos en entorns laics”**.
- **Maria del Mar Griera** (sociòloga, professora de la Universitat Autònoma de Barcelona i directora del grup de recerca Investigacions en Sociologia de la Religió [ISOR]) en la taula sobre **“Transmissió i ensenyament de la fe”**.
- **Míriam Díez Bosch** (periodista i directora de l'Observatori Blanquerna de Comunicació, Religió i Cultura) en la taula sobre **“La religió a través dels mitjans de comunicació”**.

El present text s'ha construït a partir de les relatories que aquestes mateixes persones expertes van elaborar, i té la voluntat de sintetitzar tot allò que es va dir a la jornada. El document s'estructura en quatre blocs, un per cada taula. Les relatories estan precedides per una introducció que permet situar els antecedents i el marc de la temàtica.

Aquest document es publica un any després de la celebració de les jornades. Un any en què s'han produït alguns canvis en matèria de llibertat religiosa que s'expliquen en notes al peu de pàgina. A més, ha estat un any marcat per la crisi de la covid-19, que també ha afectat les comunitats religioses, tant humanament com en l'exercici dels seus drets. Caldrà veure, doncs, com aquesta crisi canviarà les expectatives i demandes de les diferents comunitats religioses de Barcelona.

1. PRÀCTIQUES DE CULT E COL·LECTIVES

PRESENTACIÓ DE LA TAULA DE TREBALL

Les pràctiques de culte col·lectives i el lloc que han d'ocupar a l'espai públic és un dels debats al voltant de l'exercici del dret a la llibertat religiosa que prenen més rellevància al nostre país. Ens referim, d'una banda, als espais de culte ordinari i a l'organització de les comunitats religioses. De l'altra, a les festivitats i celebracions religioses a l'espai públic.

El fons d'aquests debats té a veure amb com es conceptualitza el lloc que allò que és religió ha d'ocupar en la societat. En aquest sentit, en una gran part de la societat europea s'ha desenvolupat una concepció de l'espai públic com un àmbit lliure per a l'expressió de les voluntats polítiques individuals i col·lectives, del qual allò religió hauria de quedar exclòs. Com explica Alberto López Bargados (2010), la manera com es concep l'encaix de la ritualitat a l'espai públic, especialment la que té relació amb les tradicions no històriques, té a veure amb aquesta idea d'un espai públic concebut com a escenari neutral, tutelat per un Estat secular en el qual les expressions religioses es releguen a l'àmbit "privat"³. Malgrat això, l'establiment de centres de culte, així com la celebració de festivitats multitudinàries, pot ser entesa també com una mostra de consolidació de determinades comunitats a la ciutat.

Les dades sobre el nombre de centres de culte a Barcelona recollides des de l'any 2002 per l'Oficina d'Afers Religiosos i que es mostren a les gràfiques (gràfics 1 i 3) permeten dimensionar la pluralitat religiosa de la ciutat. Val a dir, però, que el mapa religió de la ciutat, de la mateixa manera que els seus habitants i la resta del món associatiu, és una realitat dinàmica i sempre canviant que combina comunitats fortament consolidades amb entitats de nova creació, fusions, ruptures i dissolucions. A més, la permea-

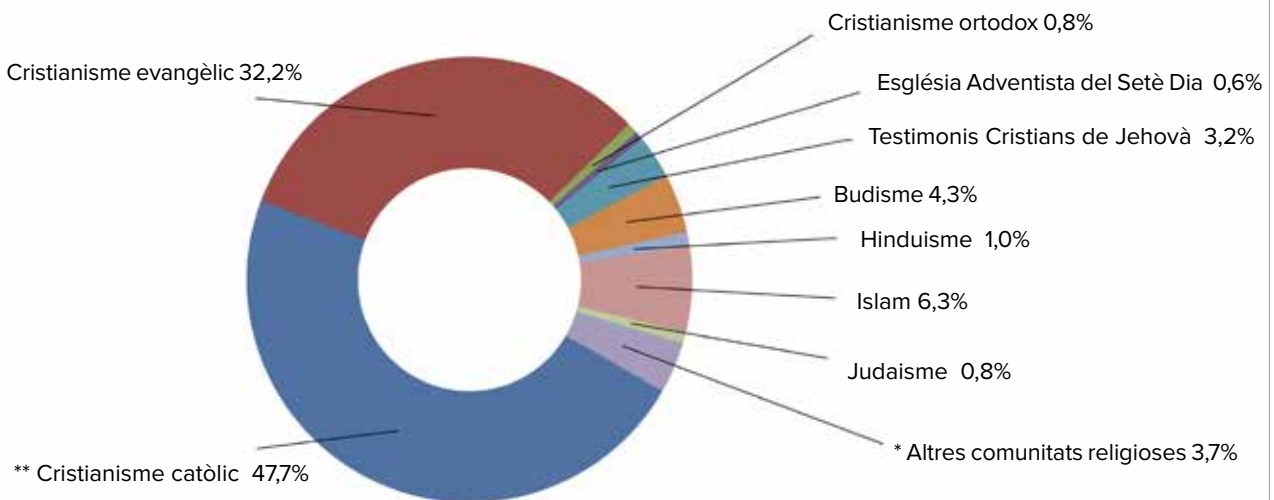
3 - Sobre aquesta qüestió vegeu: Asad (2003), Casanova (1994) o Taylor (2007).

bilitat de les fronteres físiques de la ciutat, en un continu entre el teixit urbà de Barcelona i les ciutats veïnes, comporta en ocasions moviments per part de comunitats religioses que donen servei als barris més perifèrics, que passen d'una ciutat a l'altra si es dona una canvi de local o de seu.

Les tradicions amb més presència de centres de culte a la ciutat corresponen a les principals tradicions cristianes (catòlica, evangèlica i, a molta distància, ortodoxa i d'altres, com els Testimonis Cristians de Jehovà o l'Església Cristiana Adventista del Setè Dia), seguides de comunitats de tradició musulmana i de tradició budista. En menys grau, hi ha també representació de la resta de les principals tradicions religioses a escala internacional i d'altres de més locals o minoritàries. A destacar, en aquest apartat, la configuració durant l'any 2019 de comunitats de tradició afrobrasileira a la ciutat.

Gràfic 1. Centre de culte a Barcelona segons confessió (2019)

Font: Oficina d'Afers Religiosos

* Altres: Congregació Cristiana a Espanya, Església Cristiana Essènia d'Espanya, Església de Crist - Dante Aligheri, Família Unida, Església Nueva Apostólica en España, Associació Espiritual Mundial Brahma Kumaris, Congregació Unitària Universalista de Barcelona, Església de la Unificació, Primera Iglesia de Cristo Científico en Barcelona, Vida Universal, Wicca celtibera, Germandat Druida Dun Ailline, Església de Déu Totpoderós, Sukyo Mahikari, Sathya Sai de Barcelona.

** Dades de centres de culte catòlics extretes de <https://www.esglesiabarcelona.cat/wp-content/uploads/2018/01/Guia-Esgl%C3%A9sia-Arquebisbat-Barcelona-Gener-2018.pdf>

En qualsevol cas, es pot afirmar que aquesta pluralitat ha crescut des que es recullen dades; tant pel que fa al nombre de tradicions religioses a la ciutat (15 l'any 2008, 25 l'any 2019), com al nombre de centres de culte (375 l'any 2002, 510 l'any 2019).⁴

Val a dir que les dades referents al nombre de centres de culte no permeten dimensionar el nombre de persones creients o practicants de cada tradició, ja que alguns d'aquests centres de culte agrupen milers de fidels regularment, mentre que d'altres tenen una assistència habitual de poques desenes de persones. A més, cal emfatitzar la diferència entre comunitat religiosa i centre de culte. En ocasions, una mateixa entitat religiosa pot tenir diversos centres de culte; mentre que, en altres casos, diverses comunitats comparteixen un sol espai. També es dona el cas de comunitats que realitzen els seus cultes en espais que tenen un altre ús principal (hotels, centres de convencions, equipaments comunitaris, etc.).

4 - Dades recollides per l'Oficina d'Afers Religiosos consultables al directori públic del [web](#) de l'Ajuntament de Barcelona.

Per aquest motiu, és interessant complementar aquestes dades amb les que ofereix l'enquesta de valors socials de l'Ajuntament de Barcelona (gràfic 2) quan es pregunta a la ciutadania com es considera des del punt de vista religiós. El percentatge més alt, un 53,6%, es correspon a la població barcelonina que es declara no creient, atea o agnòstica. Entre les persones que es declaren religioses, un 34,4% de la població es declara catòlica (26,7% no practicant i un 7,7% catòlica practicant). Pel que fa a la resta de confessions, un 6,1% de la població s'identifica amb altres tradicions cristianes, un 2,5% amb l'islam i un 1,4% amb religions orientals com el budisme, l'hinduisme o la religió sikh.

Gràfic 2. Com es considera la població des del punt de vista religiós

Font: Enquesta de valors socials (2018). Ajuntament de Barcelona

Z26. DES DEL PUNT DE VISTA RELIGIÓS, VOSTÈ COM ES CONSIDERA?

(ESPONTÀNIA)

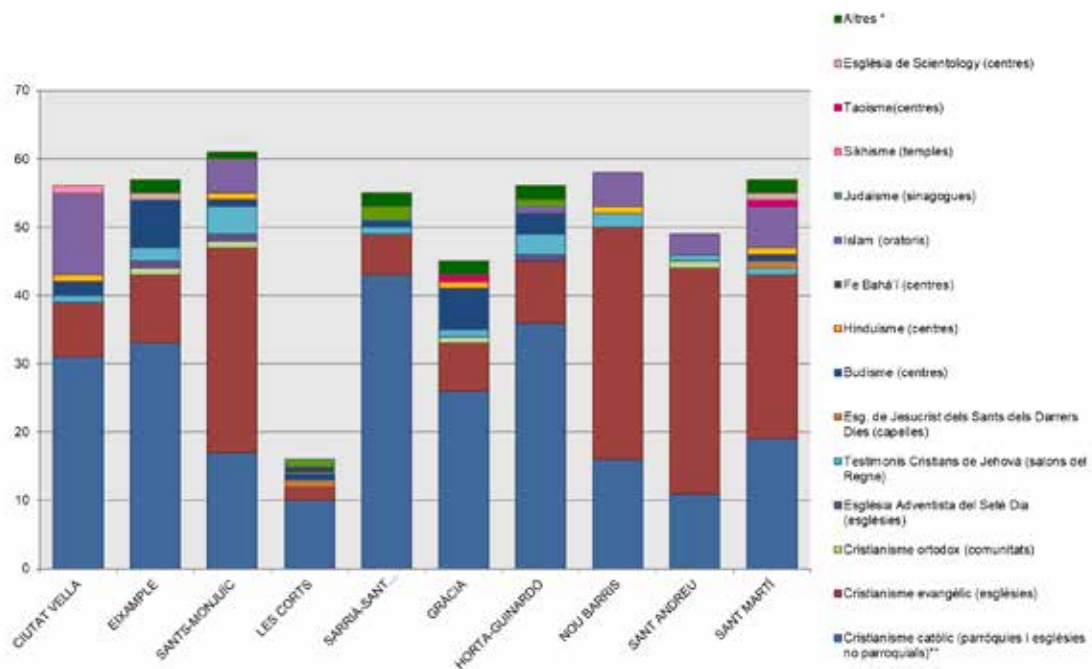
(Recompte) % Columna	TOTAL	NACIONALITAT			NIVELL SOCIOECONÒMIC		
		Espanya	Altres Unió Europea	Reste països	Alt	Mitjà	Baix / Ns / Nc
	(1500)	(1185)	(109)	(206)	(199)	(1094)	(207)
CATÒLIC PRACTICANT	7,7	6,7	6,4	14,1	5,5	8,0	8,2
CATÒLIC NO PRACTICANT	26,7	28,3	16,5	22,8	27,1	24,3	38,6
ALTRES CONFESSIONS CRISTIANES (PROTESTANT, EVANGELISTA, TESTIMONI DE JEHOVÀ, ORTODOX, ETC.)	6,1	4,0	11,0	16,0	4,0	6,7	5,3
MUSULMÀ	2,5	,6	,0	14,6	2,0	2,0	5,3
RELIGIONS ORIENTALS (HINDUISTA, BUDISTA, SIKH)	1,4	,8	2,8	3,9	,5	1,6	1,0
NO CREIENT / ATEU / AGNÒSTIC	53,6	57,9	57,8	26,7	58,8	55,3	38,6
ALTRES	1,2	,9	2,8	1,9	1,5	1,3	,5
NO HO SAP	,5	,5	,9	,0	,5	,5	,0
NO CONTESTA	,4	,3	1,8	,0	,0	,3	1,4

Respecte a la distribució d'aquests centres de culte, com es pot observar al gràfic 3, que mostra la distribució per districtes, aquesta pluralitat religiosa no es concentra només al centre o en àrees concretes, sinó que és transversal a tot el territori, tot i que es podrien inferir algunes relacions entre les diverses confessions i les dades socioeconòmiques. En general, els nivells de precarietat són importants en molts centres de culte de les comunitats religioses minoritàries⁵.

5 - Posteriorment a les jornades, la pandèmia de la covid-19 va agreujar encara més aquesta situació de molts centres de culte. Les mesures per impedir la propagació de la covid-19 van implicar el tancament dels centres durant alguns mesos i la reducció del seu aforament, de manera que aquells centres que depenen en gran mesura de les contribucions econòmiques que fan els fidels a l'hora del culte van veure com els seus ingressos es reduïen de forma molt considerable.

Gràfic 3. Centres de culte a Barcelona per confessió i per districtes (2019)

Font: Oficina d'Afers Religiosos. Ajuntament de Barcelona

*Altres: Congregació Cristiana a Espanya, Església Cristiana Essència d'Espanya, Església de Crist - Dante Aligheri, Família Unida, Església Nueva Apostólica en España, Associació Espiritual Mundial Brahma Kumaris, Congregació Unitària Universalista de Barcelona, Església de la Unificació, Primera Iglesia de Cristo Científico en Barcelona, Vida Universal, Wicca celtibera, Germandat Druida Dun Ailline, Església de Déu Totpoderós, Sukyo Mahikari, Sathya Sai de Barcelona.

** Dades extretes de <https://www.esglesiabarcelona.cat/wp-content/uploads/2018/01/Guia-Esgl%C3%A9sia-Arquebisbat-Barcelona-Gener-2018.pdf>

Els principals debats públics al voltant dels centres de culte han sorgit en relació amb l'obertura de nous locals, sobretot en el cas de mesquites o oratoris islàmics. Protestes que han emprat sovint arguments diversos (molèsties per soroll, concentració alta de persones, descens del preu dels habitatges, entre altres), però rere els quals es podien trobar també formes d'odi religiós més o menys explícites. Episodis d'oposició veïnal s'han produït a diverses localitats catalanes com Badalona, Premià de Mar, Reus, Salt, Santa Coloma de Gramenet o Viladecans (Astor, 2012). A Barcelona, destaca el moviment d'oposició que va generar la recent obertura d'un oratori musulmà al carrer del Japó⁶.

Els elevats nivells d'oposició a les mesquites i, en menys mesura, a les esglésies evangèliques, van ser una de les raons que van motivar la Generalitat de Catalunya⁷ a publicar la Llei de Centres de Culte (Llei 16/2009) l'any 2009, oferint així claredat als governs locals (Astor, 2012). Les comunitats religioses també havien presentat demandes en relació amb la unificació i l'aclariment de criteris per a l'establiment dels centres de culte (Sánchez Griñó i Serratusell Miró, 2012). Aquesta llei vigent des del 2010 va establir un marc comú al territori català en el qual es garanteix el dret a l'establiment

6 - Sobre el cas vegeu el documental elaborat per l'entitat Xarxa 9 Barris Acull, disponible a: <https://9bacull.org/la-mesquita-del-carrer-japo-una-experiencia-col-lectiva-cap-a-la-convivencia-en-la-diversitat/>.

7 - Vegeu: Coll (2009).

d'aquests centres i, així mateix, en regula les condicions en matèria de seguretat i salubritat⁸. La Llei de centres de culte va ser la primera llei d'aquestes característiques aprovada a l'Estat espanyol i és pionera també a escala europea⁹.

La llei no obliga a finançar ni subvencionar els centres de culte, tot i que ho permet. El finançament dels centres, doncs, correspon a les mateixes comunitats religioses. Tot i així, per tal de facilitar l'adequació dels centres de culte als requeriments de la llei catalana, l'Ajuntament de Barcelona destina des de l'any 2014 una línia de subvencions per obres en centres de culte. Aquestes subvencions les va motivar la situació de precarietat de moltes comunitats religioses minoritàries, tant en recursos per a la gestió de l'entitat, com en la relació amb l'Administració pública, etc., fet que les posava en una situació de gran desigualtat respecte d'altres entitats (religioses o no) més consolidades. Les subvencions, però, estan obertes a totes les comunitats religioses de la ciutat. L'objectiu és empoderar aquestes entitats tot dotant-les dels recursos que els manquen, per tal que puguin arribar a desenvolupar les seves activitats amb normalitat i puguin esdevenir actives en el context més ampli de la vida ciutadana.

Malgrat això, encara hi ha a Barcelona nombrosos centres de culte en procés de regularització, tant de nous com de preexistents a la llei de centres de culte. En aquest sentit, l'octubre del 2020¹⁰ va acabar la moratòria atorgada per la Generalitat de Catalunya per a la regularització dels centres de culte preexistents a la llei, i que els permet regularitzar-se complint exigències significativament menors a les que són d'obligat compliment per als centres de nova planta.

A més de facilitar la concentració de les persones devotes i el culte pròpiament dit, els centres de culte són espais importants de construcció comunitària de col·lectius sovint fragmentats per processos migratoris, pel que fa al cas d'algunes confessions minoritàries. A més, la presència a la ciutat de centres de culte de confessions diverses té, sens dubte, un pes simbòlic important per a aquestes comunitats i contribueix a visibilitzar-les i normalitzar-les.

En aquest sentit, les celebracions religioses a l'espai públic són un altre dels eixos de debat a la taula de treball. Les processons de la Setmana Santa catòlica, les pregàries del final del Ramadà o de la Festa del Sacrifici per a les persones musulmanes, la Festa dels Carros hinduista o el Nagar Kirtan de la comunitat Sikh, són algunes de les grans celebracions religioses que tenen lloc anualment als carrers de Barcelona. Les celebracions d'algunes tradicions minoritàries, com pot ser la celebració de l'Aixura per part de la comunitat musulmana xiïta, també han estat objecte de polèmica i s'han topat amb dificultats per dur-se a terme, especialment alhora d'aconseguir un espai on poder-les celebrar¹¹. Per aquest motiu, l'Ajuntament va establir l'any 2016 la Mesura

8 - La llei no obliga a cedir terrenys públics, però sí que estableix que els municipis han de reservar sol on s'admeti l'ús religiós, cosa que no era obligatòria anteriorment, i són conegudes les dificultats de diverses comunitats musulmanes per obrir oratoris a ciutats catalanes en aquells anys. La llei de centres de culte estableix també que "s'ha de garantir que l'emplaçament de l'equipament comunitari amb ús religiós estigui ben comunicat per tal de no dificultar l'exercici del dret de llibertat de culte" (reglament, art. 6). Aquesta disposició pretén evitar la segregació de les comunitats minoritàries a espais perifèrics de les ciutats, afavorir-ne així la integració en els barris i ajudar a visibilitzar el pluralisme religiós. Tot i així, a diferència de Barcelona, diversos municipis catalans estableixen en els seus plans urbanístics l'admissió de l'ús religiós en parcel·les perifèriques de zones industrials.

9 - Vegeu: Pérez-Madrid (2015).

10 - La durada de l'estat d'alarma decretat pel Govern espanyol i que va estar vigent del 14 de març al 21 de juny de 2020 va ser considerada inhàbil des del punt de vista administratiu, de manera que la finalització de la moratòria de la llei de centres de culte per a centres preexistents a la llei, inicialment prevista pel mes d'agost, va allargar-se fins el 29 d'octubre de 2020.

11 - Sobre els rituals islàmics, vegeu: Alonso, Ghali, López Bargados, Moreras i Solé Arraràs (2017, 2018). Concretament sobre l'Aixura vegeu: Astor, Albert Blanco i Martínez Cuadros (2018). Sobre l'acceptabilitat de la ritualitat a l'espai públic, vegeu: Martínez-Ariño i Grieria (2020).

de govern sobre el tracte igualitari a les entitats religioses quant a la realització d'activitats puntuals a l'àmbit públic¹².

Una dimensió interessant de les festivitats religioses és que no impliquen només les persones que integren les comunitats, sinó que actuen com una manera en què es presenten a la resta de la societat. Tenen, doncs, també un component relacional. És el cas, per exemple, de les ja habituals celebracions col·lectives de trencament del dejuni del Ramadà (*iftar*). Això implica també que són espais per al reconeixement simbòlic d'aquestes comunitats per part de les administracions (Moreras et al. 2017, Alonso et al. 2018).

Un aspecte clau que condiciona les comunitats religioses a l'hora de poder exercir el dret a la llibertat religiosa i les pràctiques de culte és la seva capacitat de finançament, tant en forma de finançament propi com l'accés a finançament públic. En aquest aspecte, la situació de les diferents confessions és desigual segons l'estatut jurídic de cada confessió, i és singular el cas de l'Església Catòlica. L'Església Catòlica té un marc de cooperació regit pels Acords concordatoris (1976-1979) amb la Santa Seu que tenen rang de tractat internacional. Pel que fa a la resta de confessions, cal distingir les que han signat un acord de cooperació amb l'Estat. La Federació de Entidades Religiosas Evangélicas de España (FEREDE), la Federación de Comunidades Israelitas de España (FCI) i la Comisión Islámica de España (CIE) van ser els òrgans representants de les tradicions evangèlica, jueva i musulmana que van signar els acords de cooperació del 1992. Aquesta signatura va ser celebrada com una fita històrica vers el respecte al pluralisme religiós en aquell moment. Malgrat això, aquests acords tenen només rang de llei ordinària, mai es va crear un reglament per desenvolupar-los ni se'ls va assignar cap partida pressupostària, i bona part dels seus acords no s'han portat a terme (Griera i Astor, 2016).

Pel que fa al finançament públic, cal entendre, en primer lloc, la diferència entre el finançament indirecte (beneficis fiscals, etc.) i el finançament directe. Aquest últim és el lliurament de diners que de forma periòdica fa l'Estat espanyol a les confessions religioses per a la consecució de les seves finalitats. Només en gaudeix l'Església Catòlica i, en molt menys mesura, les confessions amb acord que reben finançament directe pel que fa a l'ensenyament religiós en els centres docents en què professors evangèlics i musulmans són remunerats per l'Estat (Martín Dégano, 2006; Luque i Luque, 2015). El finançament de l'Església Catòlica es basa fonamentalment en l'Acord sobre assumptes econòmics, subscrit l'any 1979 entre Espanya i la Santa Seu¹³. Aquest acord té com a característica general el caràcter global, és a dir, suposa el lliurament de diners a l'Església sense una finalitat d'activitats concretes, com passa en altres confessions, en què el finançament va lligat a activitats determinades com ara l'assistència religiosa a establiments militars, centres penitenciaris o hospitals, o l'ensenyament religiós a centres educatius públics (Martín Dégano, 2006). Actualment, el finançament directe de l'Església Catòlica prové de l'assignació tributària que des del 2006 és el 0,7% de l'IRPF dels contribuents que marquen la casella.

12 - Els objectius de la mesura són:

- Garantir el ple exercici dels drets reconeguts de llibertat religiosa a través del suport municipal al desenvolupament de les activitats religioses i de consciència a Barcelona.
- Garantir el tracte igualitari i no discriminatori a les entitats i agrupacions religioses en les cessions i autoritzacions d'ús d'equipaments i espais públics.
- Normalitzar la presència de la diversitat religiosa a la nostra ciutat, visibilitzant les múltiples dimensions que formen el fet religiós (espiritual, cultural, comunitària).
- Treballar per millorar l'accés amb caràcter puntual a equipaments i via pública de les entitats religioses i de consciència que es trobin en una situació més precària.

El text complet de la mesura està disponible a: https://ajuntament.barcelona.cat/premsa/wp-content/uploads/2016/10/rel_1.pdf.

13 - Però també en altres acords o convenis signats amb la conferència episcopal sense rang de tractat internacional o de normes unilaterals.

La resta de confessions religioses que no tenen cap acord, malgrat que estiguin inscrites al Registre d'Entitats Religioses del Ministeri de Justícia, no reben cap tipus de finançament estatal directe. Val a dir que totes les comunitats religioses poden obtenir alguns ingressos públics a través de subvencions de diferents administracions. Aquestes administracions, però, no financen l'activitat estrictament religiosa, sinó projectes de caràcter cultural, d'integració social, etc. Es tracta del que hem anomenat *finançament indirecte*.

En relació amb tots aquests debats, es va decidir convidar a la taula de treball específicament les següents persones integrants de diverses comunitats religioses considerant que podrien aportar experiències i opinions d'interès relacionades amb aquesta temàtica:

- **Mn. Ramon Batlle**, director de l'Institut Superior de Ciències Religioses de Barcelona (ISCREB).
- **Sr. Guillem Correa**, secretari general del Consell Evangèlic de Catalunya.
- **Sr. Djibril Diop**, president de Daira Jazbul Xulob (*tariqa muridiyah*).
- **Sr. Mohamed Halhou**, membre i portaveu de la Federació Consell Islàmic de Catalunya.
- **S'excusen: Pare Aurel Bunda**, responsable de la Parròquia de Sant Jordi del Patriarcat de Romania (Església Ortodoxa Romanesa a Barcelona) i **Sr. Gagandeep Singh**, portaveu de la comunitat Sikh.

La taula de treball va ser conduïda pel **Dr. Alberto López Bargados**, doctor en Antropologia Social, professor a la Universitat de Barcelona, membre de Grup de Recerca sobre Exclusió i Control Socials (GRECS), i soci fundador de l'Associació Stop als Fenòmens Islamòfobs (SAFI), que posteriorment també va elaborar-ne la relatoria.

RELATORIA

Mossèn Ramon Batlle, director de l'Institut Superior de Ciències Religioses de Barcelona (ISCREB) i representant de la comunitat catòlica, va iniciar les intervencions de la taula de treball. Mn. Batlle va fer, en primer lloc, un recordatori que, fins no fa massa, l'anomenat *diàleg interreligiós* estava molt mal vist dins de l'Església Catòlica, que no va reconèixer definitivament el principi de llibertat religiosa fins al Concili Vaticà II, a través de la declaració *Dignitatis Humanae* (1965). Aquesta manca de sensibilitat envers el diàleg s'havia de contextualitzar, en el cas espanyol, posant en relleu la homogeneïtat religiosa del país i el monopoli exercit per l'Església Catòlica al llarg del franquisme. En el cas de Barcelona, un episodi pioner per afavorir aquest diàleg va ser la creació del Centre del Patriarca Abraham, associat a l'organització dels Jocs Olímpics a la ciutat.

Segons Batlle, cal promoure el diàleg interreligiós sense matisos, però cal també trencar la imatge monolítica que a vegades ofereix el catolicisme, i visibilitzar les pràctiques que contribueixen

a aquest diàleg. Per exemple, l'Església Catòlica cedeix temporalment els seus centres de culte a altres confessions, com ara l'Església Catòlica Ucraïnesa —que no és de ritus llatí—, però també a la comunitat anglicana, a l'Ortodoxa Búlgara, a l'Església Copta, a l'Ortodoxa Russa, etc. L'Església Catòlica promou, a més, l'octavari de la unitat, un règim de pregàries que reclama la unitat de les esglésies cristianes, en què participen totes elles. Va afirmar que l'Església Catòlica te també gestos amb altres confessions, tal com va esdevenir en ocasió de la plantada d'un arbre a la catedral de Barcelona amb representants musulmans dels Emirats Àrabs Units¹⁴. Mn. Batlle va concloure asseynalant la participació de l'ISCREB en diverses activitats associades al diàleg interreligiós.

Durant el debat, Mn. Ramon Batlle també va agrair la tasca de formació duta a terme per la Direcció General d'Afers Religiosos de la Generalitat de Catalunya (DGAR), i va reconèixer el caràcter de “tradicció cultural” de festes catòliques com ara la processó del Corpus.

Pel que fa a la qüestió del finançament, Batlle va manifestar que no s'oposa a un cert cofinançament que sigui més equilibrat, però demana que no es percebi la religió catòlica com a tancada en si mateixa. Creu que cal visibilitzar les activitats de les comunitats religioses, difondre el fet religiós.

El **Sr. Guillem Correa**, secretari general del Consell Evangèlic de Catalunya, el va seguir en l'ordre de les intervencions. Al llarg de la seva intervenció van sorgir diversos temes. Correa va començar afirmant que la intolerància envers les minories religioses no és, per desgràcia, una excepció en la història de l'Estat espanyol, sinó un corrent central, que ha patit poques excepcions, la més important i recent de les quals és l'anomenat *esperit de la Transició*. Va afirmar que tenia la impressió que aquell esperit no s'ha desplegat darrerament, i que patim una certa regressió.

En aquest sentit, segons Guillem Correa, la principal assignatura pendent de l'Estat espanyol pel que fa a aquesta qüestió és garantir plenament el dret de culte, en particular per a les confessions més petites. Segons la seva opinió, la Llei de llibertat religiosa (7/1980) és criticable justament perquè no tenia en compte l'accés als centres de culte ni el problema del cofinançament, les dues dimensions centrals del “dret de culte”. Donat que l'accés no era previst per llei, la regulació va quedar en mans dels ens locals, cosa que va suposar un augment de la discrecionalitat i manca de coherència en les polítiques municipals. Justament per fer front a aquesta discrecionalitat, la Generalitat de Catalunya va promoure la Llei de centres de culte, que pretenia resoldre part dels problemes que la Llei orgànica del 1980 va eludir. Tot i així, creu que la discrecionalitat encara és massa present, com ho és la diferència entre el dret formal i el dret real, tal com es pot constatar en l'accés als mitjans de comunicació públics de les minories religioses. El representant del Consell Evangèlic va concloure insistint en la necessitat d'un cofinançament (públic, s'entén) que practiqui una certa discriminació positiva, i permeti així que les minories religioses es posin mínimament al nivell de la confessió catòlica.

A més, durant la fase de debat, Guillem Correa va agrair a l'anterior comissionada d'Immigració, Interculturalitat i Diversitat, Lola López, la tasca duta a terme els quatre anys anteriors, en especial la mesura de govern que garantia a les minories l'accés als centres cívics i altres espais municipals (Mesura de govern sobre la garantia de tracte igualitari a les entitats religioses, 2017) i va reiterar la necessitat de fer pedagogia entre el personal tècnic municipal. També creu que cal enfortir les federacions per tal de fer millor una feina que després redundarà en una millor relació amb l'Administració pública.

Finalment, Correa va demanar també una política de memòria per integrar la comunitat protestant a Barcelona, en particular, la creació d'un centre de documentació protestant.

14 - Acte organitzat per l'Arquebisbat de Barcelona i el Consolat General dels Emirats Àrabs Units per commemorar l'Any de la Tolerància el 16 de novembre de 2019.

El **Sr. Mohammed Halhoul**, portaveu de la Federació del Consell Islàmic de Catalunya, va seguir en tercer lloc. Va iniciar la intervenció fent referència al moment polític actual quan es discuteix sobre aquestes qüestions. En aquest sentit, va assenyalar la importància de les jornades, perquè posen en relleu que la religió no és únicament un assumpte personal, sinó que és un dret col·lectiu, que comporta la reunió de persones en una activitat compartida. En la seva opinió, és imprescindible afegir aquestes dues dimensions, la personal i la col·lectiva, quan es parla de drets de culte.

L'encaix de les minories religioses als municipis és, a més, una qüestió clau que té com a mínim dues vessants. D'una banda, l'obligació que les minories tenen d'adaptar-se als protocols establerts per les administracions, en termes de presentació de sol·licituds, etc., i, per tant, acceptar un cert conformisme que xoca amb la voluntat de treball comunitari que tenen alguns dels seus membres. De l'altra, l'obligació que la política municipal sigui coherent, no estigui governada per urgències, defugui la discrecionalitat i, en darrera instància, sigui respectuosa amb un ordre normatiu que no tot el personal funcionari coneix. En aquest sentit, Halhoul va valorar molt positivament el paper jugat, a Barcelona, per l'Oficina d'Afers Religiosos.

El portaveu de la Federació del Consell Islàmic de Catalunya també va esmentar els problemes compartits amb altres confessions com el cofinançament, accés als mitjans de comunicació i a l'educació religiosa; i altres que afecten les comunitats musulmanes de manera específica, com l'oferta d'un menú *halal* a l'escola pública catalana.

Halhoul va manifestar una esperança: aconseguir que les comunitats es coordinin i es posin d'acord entre elles, una acció que permeti l'arrelament i l'enfortiment del sentiment de pertinença dels seus membres. A continuació, va assenyalar dos reptes: sortir de la precarietat i augmentar la participació veïnal.

Durant el debat, el Sr. Mohammed Halhoul també va afirmar que cal un reconeixement per part de les administracions de les dificultats d'arrelament de les comunitats religioses, la qual cosa exigeix un cofinançament. S'ha de valorar la feina comunitària que fan els centres de culte, l'atenció personalitzada que duen a terme, que és al cap i a la fi un servei a la ciutadania. També cal, segons Halhoul, ampliar i facilitar les bases dels ajuts i subvencions de l'Ajuntament, creant potser una convocatòria específica destinada a federacions i entitats religioses¹⁵.

Per acabar, el **Sr. Djibril Diop**, president de la Dahira Jazbul Xulob, va cloure la ronda de ponents. Diop va posar en relleu les dificultats que existien a l'hora de practicar el culte musulmà al Senegal durant l'època en què el fundador de la seva *tariqa*¹⁶, Cheikh Amadou Bamba, va començar l'activitat proselitista. Va assenyalar la voluntat de la seva *dahira*, situada al Besòs Mar, d'obrir-se a la ciutadania. Es va mostrar d'acord amb als comentaris manifestats anteriorment pel Sr. Mohammed Halhoul. Va agrair l'ajuda prestada per l'Ajuntament de Barcelona, tot i que va demanar una millora substantiva pel que fa a l'accés als centres cívics i espais de grans dimensions per acollir celebracions i festivitats. Diop va resumir la seva intervenció tot assenyalant que els problemes fonamentals que pateixen són

15 - Actualment la convocatòria de subvencions anuals per a projectes, activitats i serveis destina la línia R-Afers Religiosos a activitats que: a) contribueixin al coneixement de la diversitat religiosa i el fet religiós i b) la celebració de festes i actes religiosos i interreligiosos de caràcter anual o extraordinari, independentment que l'entitat organitzadora sigui o no de caire religiós.

16 - La paraula àrab *tariqa* (via) fa referència a una organització d'inspiració sufí dins el context de l'islam destinada a transmetre i difondre els ensenyaments del seu fundador. Una via d'aproximació a la divinitat a través de determinades practiques i coneixements. Les turuq més importants al Senegal són la *Muridiyya*, fundada per Cheikh Amadou Bamba al segle XIX, i la *tariqa Tijaniyya*, més antiga i difosa també a altres països. Totes dues tenen centres de culte i reunió a Barcelona anomenats *dahira*.

d'espai, perquè a Barcelona la llibertat de culte està plenament garantida. Finalment, també va valorar molt positivament la tasca de govern de Lola López, i anima a seguir en la mateixa línia.

A continuació, es va donar la paraula als representats situats a la **fila zero i es va obrir el torn de paraula al públic**. Algunes de les intervencions van ser les següents:

- Un tècnic municipal del Districte de Ciutat Vella va mencionar les dificultats per conjugar les demandes comunitàries amb la gestió pròpia de l'espai públic. Va assenyalar que cal avaluar també l'impacte de les pràctiques de culte sobre el veïnat, atès que costa aconseguir la implicació d'un veïnat que desconeix pràctiques que, a més, acostumen a ser puntuals.
- Des de la Direcció General d'Afers Religiosos (DGAR, Generalitat de Catalunya) es va posar en relleu la importància de la formació duta a terme els darrers anys per la DGAR pel que fa a la regulació dels centres de culte. Es va assenyalar que la Llei del 2009 pretenia coordinar el desgavell exhibit per les diverses ordenances municipals pel que fa a la seguretat en locals de pública concurrència. Finalment, es va recordar que el 2020 s'acabava la moratòria d'adaptació dels centres de cultes existents abans de l'aprovació de la llei.
- Des de la Gerència d'Ecologia, Urbanisme i Mobilitat de l'Ajuntament de Barcelona es va recordar que la regulació duta a terme a Barcelona és anterior a l'entrada en vigor de la Llei de centres de culte del 2009, però que l'Ajuntament es va adaptar pel que fa a l'atorgament de llicències.
- Des de l'Institut de Cultura de Barcelona (ICUB) es va fer una defensa tancada de l'espai públic entès com un "espai de laïcitat", tot i que no es pretén negar la presència del catolicisme banal a Barcelona. El seu representant considera que la feina del servei que dirigeix és una feina de construcció d'un espai de llibertat, que no pot ser més que laic. Demana a les mateixes minories religioses que s'adaptin a la realitat laica de la ciutat, que és justament l'esforç que han fet les administracions públiques.
- Des del projecte Xeix¹⁷ es detecten dues necessitats al barri de Sant Antoni: un posicionament davant un Casal de Barri reticent a oferir el seus serveis a les entitats religioses, i evidència que molts centres cívics i escoles es neguen a cedir els seus espais en horaris extraescolars per a tasques educatives. En aquest sentit, el Sr. Mohammed Halhoul va assenyalar que, al barri del Raval hi ha moltes escoles que sí que cedeixen els seus espais en horaris extraescolars per a classes d'àrab o alcoràniques.

17 - Projecte d'integració de col·lectius nouvinguts impulsat des del Districte de l'Eixample amb la col·laboració de l'Associació de Comerciants Eix Fort Pienc i amb el suport del Programa BCN Interculturalitat. El projecte Xeix es va posar en marxa el mes d'octubre de l'any 2012 i tenia com a principal objectiu la incorporació progressiva de la comunitat d'origen xinès en la vida associativa del barri del Fort Pienc. Més endavant es va ampliar a la comunitat d'origen pakistanès i al barri de Sant Antoni.

CONCLUSIONS

El Dr. Alberto López Bargados va elaborar les conclusions de la taula de treball sintetitzades en els punts següents:

- Importància de contextualitzar les polítiques en matèria de diversitat religiosa per tal d'entendre-les. En aquest sentit, cal tenir en compte una evolució històrica que té a veure amb la voluntat d'homogeneïtat del franquisme, la intolerància de l'Estat espanyol envers les minories religioses, l'evocació de l'esperit de la Transició com a model a seguir i destacar les fites del context barceloní: la creació del Centre del Patriarca Abraham i la creació de l'Oficina d'Afers Religiosos.
- Lluitar contra la discrecionalitat que encara avui dia és present en les polítiques municipals de gestió de la diversitat religiosa.
 - Augmentar els nivells de formació del personal tècnic municipal, i no únicament dels avesats a les polítiques de gestió de la diversitat religiosa.
 - Publicitar la Llei de centres de culte (Llei 16/2009) i les seves conseqüències.
- Garantir un cofinançament de les confessions religioses que assumeixi una certa discriminació positiva envers les més petites o de recent implantació.
 - Acceptar aquesta discriminació positiva per assolir un grau mínim d'igualtat.
 - Enfortir en especial les federacions d'entitats.
 - Ampliar i facilitar les bases dels ajuts i línies de subvenció municipals a les entitats religioses.
- Promoure l'adaptació de les entitats religioses als protocols d'actuació de les administracions municipals.

2. OBSERVANÇA DE PRECEPTES RELIGIOSOS EN ENTORNS LAICS

PRESENTACIÓ DE LA TAULA DE TREBALL

El dret a la llibertat religiosa, tal com es defineix a la Declaració universal dels drets humans, inclou no només la llibertat de creences, consciència o pensament, sinó també de culte. És a dir, que protegeix la pràctica religiosa i ritual. L'objectiu de la present taula de debat va ser abordar les limitacions, obstacles i necessitats que es troben les persones practicants de diferents tradicions religioses per complir quotidianament amb determinats preceptes religiosos en espais seculars. Això fa referència, per tant, a tots els espais (públics i privats) que no són espais sagrats: des de la via pública (carrer, equipaments, mitjans de transport), fins a institucions públiques (hospitals, presons, centres educatius, universitats, exèrcit, cementiris, tanatoris, residències de gent gran, centres d'internament i d'acollida, entre altres), institucions privades (empreses i entorns laborals, centres comercials, etc.) o altres espais. Les pràctiques religioses a què es fa referència són també infinitament diverses. Es tracta, per exemple, d'aquelles que tenen a veure amb pregàries o rituals diaris, l'assistència religiosa en hospitals, presons i altres institucions públiques, el seguiment de preceptes alimentaris i la disponibilitat de menús adaptats als preceptes religiosos en institucions públiques, la celebració d'alguns ritus de pas com poden ser els ritus funeraris o l'ús individual de símbols religiosos en la vestimenta.

Pel que fa a l'assistència religiosa en algunes institucions públiques, està regulada. Tot i així, com en molts altres àmbits, la situació és diversa segons les confessions religioses. L'assistència religiosa catòlica als hospitals es troba regulada a través dels Acords concordatoris (1976-1979) amb la Santa Seu i està finançada amb fons públics. Això garanteix la presència de capellans catòlics en tots els hospitals públics. Com analitzen Maria del Mar Griera i altres (Griera et al., 2015), en contrast amb el cas catòlic, la presència formal de ministres de culte o voluntaris d'altres tradicions religioses en hospitals públics és pràcticament

anecdòtica. L'assistència religiosa i espiritual en aquests casos sol fer-se de manera informal de cara a la institució, ja que a diferència dels centres penitenciaris (on també es regula l'assistència religiosa), el caràcter obert de les institucions hospitalàries permet el lliure accés d'aquestes persones. A més, les minories religioses no disposen de finançament públic per a aquestes tasques d'assistència religiosa.

Maria del Mar Griera i altres (Clot-Garrell i Griera, 2018; Griera et al., 2015), analitzen també com es dona resposta als requeriments d'espais per a la celebració d'activitats religioses a institucions com presons i hospitals. En tots dos casos, hi ha hagut històricament capelles catòliques. En el cas dels hospitals, Griera i Clot-Garrell (2018) identifiquen quatre tipus de resposta a la diversitat religiosa creixent. Molts centres no han realitzat cap tipus d'adaptació i mantenen la capella catòlica exclusivament per a les celebracions religioses d'aquesta confessió. Un segon cas serien els centres que han introduït petites modificacions com ara un canvi de nom (de *capella* a *oratori*), o que cedeixen ocasionalment l'espai a altres grups religiosos (fonamentalment cristians evangèlics). Una tercera resposta, que Griera i ClotGarrell qualifiquen com excepcional, és la reconversió de les capelles en espais multiconfessionals. En quart i darrer lloc, en centres de creació més recent, s'han construït de nova planta diversos tipus d'espais "multiconfessionals", espais de silenci o reflexió en la línia d'incorporar la dimensió religiosa i espiritual en un sentit més ampli, dins l'atenció a les persones hospitalitzades. Sense disposar d'un estudi tan exhaustiu que ens permeti tenir una panoràmica clara de la situació, cal mencionar que hi ha altres institucions en què algunes comunitats religioses minoritàries demanen poder disposar d'espais de pregària com, per exemple, les institucions educatives o universitats.

Un altre aspecte a destacar és el de l'ajustament entre el compliment de preceptes i la pràctica religiosa, i el funcionament de les institucions en relació amb l'organització del temps. Aquest és un aspecte també molt rellevant a l'àmbit laboral. S'han d'incorporar les festivitats religioses a l'àmbit laboral? Les empreses han de facilitar pauses per pregar? En l'àmbit laboral i de l'empresa, la lluita contra la discriminació per raons religioses, així com la valoració en positiu del que aquesta diversitat laboral pot aportar ha estat encara poc abordada tant en l'àmbit empresarial com sindical (Pajares et al., 2010).

Algunes institucions públiques ofereixen servei de menjador i, com és sabut, la gran majoria de les tradicions religioses incorporen algun tipus de prescripcions alimentàries. Un cas paradigmàtic és la possibilitat d'oferir alimentació *halal*¹⁸ a les escoles públiques. En aquest sentit, encara són poques les escoles públiques barcelonines que ofereixen aquest menú específic, tot i que algunes ofereixen menús vegetarians alternatius (López Bargados, et al., 2016). Per tal de garantir aquesta demanda, l'any 2016 el Consorci d'Educació de Barcelona va aprovar una instrucció dirigida a totes les escoles barcelonines en què les instava a garantir la "singularitat dels menús que demanin les famílies per motius culturals, religiosos i les situacions de règim especial per prescripció mèdica".

Un altre aspecte destacat en aquesta temàtica és tot allò que té a veure amb la vestimenta (o altres elements que es porten sobre el cos) que tenen importància per a determinades tradicions religioses i que, en ocasions, generen algunes contradiccions amb la legislació i normes en diverses institucions. Igualment, en la mesura que permeten identificar visualment les persones practicants de diverses tradicions, aquests usos es vinculen també a situacions de discriminació i agressions motivades per l'odi religiós, i un menyscabament del dret a transitar els espais públics sense incomoditat. Ens

18 - L'alimentació *halal* (permesa) és aquella que compleix amb els preceptes islàmics. En general, i pel que afecta l'entorn escolar, implica la prohibició de la carn de porc, així com la d'animals carnívors o carronyers i tota la carn que no hagi estat sacrificada ritualment. El peix està permès sempre i quan es pesqui viu.

referim, per exemple, als turbants i altres elements de les 5 k, que porten els sikhs *amritdharis*¹⁹, a la quipà²⁰ jueva o al controvertit hijab islàmic i altres formes de cobrir el cabell, cos o rostre de les dones musulmanes²¹. Les discriminacions tenen lloc en alguns entorns laborals quan s'exigeixen uniformes o altres vestuaris específics, també en l'entorn escolar o al carrer. Les diferents formes de vestimenta islàmica femenina són l'exemple paradigmàtic d'aquest tipus de controvèrsies²². Una recerca sobre la pràctica de la religió musulmana a Barcelona dirigida per Alberto López Bargados (López Bargados et al., 2016) mostra com la major part de les dones musulmanes associen l'ús del hijab a problemes en diversos àmbits. L'estudi destaca que al món laboral adquireix un caràcter central com a motiu de discriminació a l'hora de trobar feina o mantenir-la. El hijab s'associa també a mirades incòmodes, insults i agressions al transport públic i el carrer d'una forma molt més accentuada que en el cas dels homes musulmans, fet que evidencia els biaixos de gènere de la islamofòbia. El hijab també és el centre de discriminacions a l'àmbit educatiu, en què l'esmentada recerca documenta diversos casos de joves a les quals s'imposa l'obligació de treure-se'l per poder seguir els estudis o realitzar pràctiques professionals.

En aquest sentit, l'Ajuntament de Barcelona treballa a través de l'Oficina per la No Discriminació per recollir i acompanyar denúncies motivades per raons religioses, entre altres motius de discriminació, i per oferir serveis d'acció socioeducativa, assessorament jurídic, atenció psicossocial i resolució de conflictes a les persones víctimes de discriminació. L'any 2019 es van recollir catorze casos de discriminació amb motiu religiós (un 3% del total), onze casos per islamofòbia i tres per antisemitisme²³. No obstant això, com diu l'informe Observatori de les discriminacions a Barcelona 2019 (elaborat per divuit entitats d'atenció a persones víctimes de discriminació, el CRDH i la mateixa OND), el baix nombre de situacions discriminatòries motivades per les creences religioses permet deduir que és un dels àmbits més afectats per la infradenúncia, en el qual cal continuar treballant per millorar la recollida de dades que mostrin millor la realitat d'aquesta problemàtica²⁴. Pel que fa a les discriminacions contra les persones musulmanes, l'any 2016 l'Ajuntament de Barcelona va posar en marxa el Pla municipal de lluita contra la islamofòbia, que s'emmarca en la lluita contra el discurs d'odi i la discriminació prevista en el programa "Barcelona, ciutat de drets". En el pla s'inclouen 28 mesures per prevenir la discriminació de la població musulmana i donar garanties a les persones que la pateixen.

Els debats al voltant de la llibertat religiosa en l'àmbit funerari són el darrer aspecte que convé mencionar en relació a la temàtica de la taula de treball. El dret a ser enterrat segons les pròpies conviccions forma part del conjunt de drets citats i reconeguts per la Convenció Europea dels Drets Humans, així com per totes les constitucions dels països que formen la Unió Europea i en l'article 16 de la Constitució espanyola. En l'àmbit funerari, però, els límits en la possibilitat de dur a terme diferents rituals religiosos estan marcats per l'ordenament legal que regula els serveis funeraris (estatal, català i municipal).

Històricament, els cementiris catalans van estar en mans de l'Església Catòlica, amb espais segregats fora del terreny sagrat per a les persones difuntes no reconegudes per l'Església (apòstates, fidels

19 - Per a més informació sobre de les 5 k, vegeu: Santos (2009).

20 - La quipà és una peça roba que els homes jueus porten sobre el cap. Portar la quipà, en si, no és obligatori, però sí que ho és cobrir-se el cap en senyal de respecte i temor de Déu durant els ritus propis de les oracions jueves.

21 - Se sol anomenar hijab un mocador que cobreix principalment els cabells i una mica les espatlles. El niqab és un vestit ample que cobreix tot el cos deixant a la vista només els ulls.

22 - Vegeu: Burchardt, Grieria i García-Romeral, 2015.

23 - Vegeu: Direcció de Drets de Ciutadania, 2020.

24 - En aquest sentit, en posterioritat a la jornada, es va posar en marxa l'Observatori de la Islamofòbia a Catalunya (ODIC), finançat en part per l'Ajuntament de Barcelona. Vegeu: <http://www.odic.cat/>.

d'altres religions, persones que havien comès suïcidi, etc.) Aquests espais van rebre el nom de “cementiris civils” i sovint es trobaven en espais marginals. Al segle XVIII algunes comunitats no catòliques van obtenir del rei Ferran VII el dret a tenir espais específics d'enterrament. Es van obrir alguns cementiris protestants a diversos punts de l'Estat i, ja al segle XX, cementiris jueus. Els cementiris van ser definitivament municipalitzats durant la Segona República. La supressió dels murs que separaven els cementiris catòlics dels civils són la representació icònica d'aquest període. Durant la dictadura franquista, aquests murs van tornar a aixecar-se i el règim va retornar a l'Església Catòlica part de la gestió i manteniment dels cementiris municipals com a espais sagrats²⁵.

A partir del 1978²⁶, amb la democràcia recuperada, la competència dels cementiris es va atorgar als ajuntaments, es va instituir la no-discriminació per raons de religió en relació amb els rituals funeraris, i s'ordenava als ajuntaments que restablissin al comunicació entre els recintes “civils” i la resta de cementiris (Moreras et al., 2017). A més, cal tenir en compte allò que reconeixen els ja citats acords del 1992 amb els representants de les tradicions jueva i musulmana que fa referència explícita al dret a tenir parcel·les reservades als cementiris municipals, així com el dret a tenir cementiris propis. Aquests aspectes no es preveuen a l'acord amb les esglésies evangèliques, ja que els representants de la Federación de Entidades Evangélicas de España (FEREDE) van considerar que aquesta separació no tenia sentit (Moreras et al., 2017). A la ciutat de Barcelona s'hi troben avui en dia, doncs, espais específics per a l'enterrament per a les persones musulmanes i jueves.

Pel que fa als espais per al ritus funerari musulmà, el cementiri de Collserola disposa d'un recinte islàmic des del 1997, amb un centenar de tombes (i capacitat per a uns tres-cents difunts) adaptades als requisits principals de la fe islàmica. La gestió va ser cedida a diverses comunitats musulmanes i ha esdevingut un referent: s'hi ha donat sepultura a moltes persones de la ciutat, però també de la resta de Catalunya i d'altres comunitats autònomes. L'any 2017 es va posar en marxa un segon recinte, en aquest cas de gestió municipal, per adaptar el servei a una demanda més àmplia i fruit també d'una negociació amb diverses comunitats musulmanes²⁷. Val a dir que la repatriació als països d'origen segueix sent habitual entre les persones de religió musulmana²⁸.

Pel que fa a la comunitat jueva, la primera parcel·la específica a Barcelona data de l'any 1900 i és la del Cementiri de les Corts. La segueix la del Cementiri de Sant Andreu, de l'any 1950, aproximadament, i més recentment trobem tres parcel·les al Cementiri de Collserola on, actualment, hi ha espai suficient. Les diferències entre tres entitats jueves de la ciutat, en criteris essencials, són el motiu pel qual cadascuna d'elles va sol·licitar la possibilitat de disposar d'un espai propi a Collserola. La primera parcel·la, creada a finals dels anys seixanta, pertany a la Comunitat Israelita de Barcelona, i disposa d'unes quatre-centes tombes. La segona, de l'any 2001, pertany a la Comunitat Jueva ATID de Catalunya i disposa d'una vintena de tombes. I finalment la darrera parcel·la, creada l'any 2009, pertany a la Comunitat Jueva Bet Shalom i té una quinzena de tombes. Actualment, els cementiris històrics de Sant Andreu i de les Corts són poc utilitzats per la comunitat jueva, que concentra els

25 - Un episodi particular en aquesta història són els cementiris islàmics que van construir-se durant la Guerra Civil per enterrar-hi els difunts de les tropes de regulars procedents del Marroc que van lluitar en el bàndol franquista (Madariaga, 2002).

26 - Llei 48/1978 de 3 de novembre i Llei 7/1980 de 5 de juliol.

27 - Sobre aquesta qüestió, vegeu Moreras i Solé Arraràs (2014).

28 - Recentment, s'ha accelerat la construcció d'aquest recinte a causa de la demanda creixent per la pandèmia de la covid-19 que, a més de causar un nombre important de defuncions, ha implicat mesures de restricció de la mobilitat que han dificultat les repatriacions.

seus enterraments en les tres parcel·les del Cementiri de Collserola, anteriorment mencionades²⁹. Les comunitats jueves de Barcelona també reivindiquen la recuperació de la memòria de l'històric cementiri medieval a la falda de Montjuïc.

D'altra banda, els rituals funeraris no només preveuen la inhumació o les diferents formes de destí final del cos difunt, sinó també les cerimònies religioses o vetlles. Aquests actes poden tenir lloc als llocs de culte o bé als tanatoris. Des de la inauguració dels primers tanatoris als anys setanta i amb la seva generalització, han reemplaçat altres espais tradicionals com ara els domicilis. Els tanatoris estan gestionats per empreses privades que disposen de la concessió de serveis funeraris. Bona part d'aquests centres han fet també un procés d'adaptació a la secularització i diversitat religiosa creixents construint espais multiconfessionals. A més, faciliten també espais per a altres pràctiques rituals com la neteja ritual dels difunts en la religió musulmana (Moreras i Solé Arraràs, 2014).

Per tal de debatre sobre totes aquestes temàtiques, es va convidar a conduir la taula de treball i a elaborar-ne la relatoria a la **Dra. Gloria García-Romeral**, doctora en Sociologia i investigadora post-doctoral del Centre d'Estudis Interdisciplinaris de Gènere de la UVic-UCC. La moderadora va iniciar la taula de treball plantejant a les persones participants tres preguntes per articular el seu discurs tot demanant que cadascuna se centrés en la seva experiència, sense necessitat de parlar de tots els espais i situacions.

1. Quines són les **necessitats, els obstacles i les dificultats** que troben per a l'observança de preceptes religiosos en aquests espais seculars?
2. Un cop tenim clares quines són les necessitats. **Com s'han de reclamar i fer valdre aquests drets?** Quins han de ser els mecanismes que els garanteixin? S'ha de fer de manera individual o són les coordinadores, federacions d'entitats i altres òrgans representatius que han de rebre i articular les demandes?
3. Hi ha algun canvi en positiu, facilitador o algun element que vulguin destacar com a **bona pràctica** tant d'aquí com d'altres ciutats o països que puguin servir-nos d'inspiració?

Les persones integrants de diverses comunitats religioses les quals es va convidar a fer aportacions a la temàtica van ser:

- **Sr. Jai Anguita**, president de la Comunitat Jueva Bet Shalom.
- **Sr. Pepe Aponte**, president de la Coordinadora Catalana d'Entitats Budistes.
- **Dr. Antoni Matabosch**, president del Grup de Treball Estable de Religions (GTER).
- **Pare Martí Puche**, rector de l'Església Ortodoxa Espanyola que pertany al Patriarcat de Sèrbia.
- **S'excusa: Sr. Fouad Borni**, president de la Federació Islàmica de Catalunya.

29 - Sobre aquesta qüestió, vegeu García Romeral i Martínez Ariño (2012).

RELATORIA

“Quan plou els jueus ens mullem”. Amb aquesta frase va començar el **Sr. Jai Anguita**, president de la Comunitat Jueva Bet Shalom, la seva intervenció, destacant com són part de la societat i l’entorn els afecta, condicionant i limitant el que poden fer o no en relació amb la seva pràctica religiosa i el seguiment dels seus preceptes religiosos. Anguita es preguntava si estem vivint en un entorn laic. La definició formal a la Constitució espanyola és la d’un estat aconfessional, amb una referència explícita a l’Església Catòlica, que s’entén com a lògica pel context en què es defineix. Però, en relació amb l’entorn social i cultural en el qual ens inscrivim, som a una societat laica? Potser Barcelona és la ciutat més laica de l’Estat espanyol, però culturalment considera que no ho és realment. Va posar l’exemple del calendari i les festivitats que seguim, que tenen la seva arrel religiosa en la cultura catòlica. Per tant, culturalment, és un entorn majoritàriament catòlic. El Sr. Jai Anguita va assenyalar dos moments històrics importants en l’evolució de la llibertat religiosa. El primer, durant la dictadura franquista, en el qual només hi havia una religió reconeguda. El segon, amb la consolidació de la democràcia, en què es produeix una eclosió de la diversitat religiosa. La diversitat està actualment present a la nostra vida quotidiana.

El Sr. Jai Anguita considera que existeix una disfunció greu que afecta la gestió de la diversitat religiosa en la mesura que, a diferència de l’Església Catòlica, la resta de religions no disposen d’un acord econòmic. Aquest fet genera desigualtats i deficiències en l’exercici del dret de llibertat religiosa. Anguita va suggerir que potser l’Estat no hauria de finançar cap tradició religiosa. Creu, però, que donat que en el moment actual aquest és un plantejament utòpic, “si financem, financem a tothom”. És a dir, creu necessari que es construeixi un sistema de finançament que sigui just per a totes les tradicions.

Com a bona pràctica, el president de la Comunitat Jueva Bet Shalom, va assenyalar la sensibilitat de Cementiris de Barcelona amb les necessitats de les comunitats religioses, així com també de molts centres hospitalaris, que són també sensibles a aquesta diversitat de creences.

Per acabar la intervenció, Anguita va afirmar que formalment estem en un sistema que garanteix la llibertat religiosa. Creu que l’actual context polític i social no és el més propici per aprofundir en el desenvolupament d’aquests drets, però sí que cal fer un esforç i lluitar per no retrocedir, per conservar-los, si més no.

A més, en el torn de preguntes es va preguntar si portar símbols religiosos individuals comporta dificultats als practicants de diverses religions a l’hora de buscar feina o a l’hora de relacionar-se. El Sr. Jai Anguita va explicar que totes les persones que porten símbols distintius de tipus religió tenen dificultats. Portar una quipà al transport públic, per exemple, és encara un repte avui dia. Potser no es detecten moltes actituds violentes, però sí mirades i altres actituds més subtils que generen tensions. Segons el Sr. Anguita, aquestes reaccions tenen a veure amb la immaduresa i amb la manca d’educació.

El **Dr. Antoni Matabosch**, president del Grup de Treball Estable de Religions (GTER), va començar la seva intervenció situant el debat en un marc més ampli. Considera que la societat no és laica, sinó plural (hi existeixen diferents religions). L’objectiu que cal plantejar és debatre sobre com organitzem aquesta societat en bé de tothom. Al seu entendre, hi ha un error en la manera com s’ha traslladat el concepte *laïcitat* al nostre entorn. La laïcitat a l’estil francès, tal com s’entenia en el seu origen, ja no es practica ni a la mateixa França. Els elements clàssics que defineixen el concepte de laïcitat (la

total separació entre Església i Estat, el fet de circumscriure la pràctica religiosa a l'esfera privada i limitar totalment les seves expressions en l'àmbit públic, el no considerar les religions com un bé per a la societat, per la qual cosa no hi havia convenis ni acords de cooperació amb cap confessió, etc.) Avui dia, a França, ja no se segueix aquest model "pur": hi ha acords de cooperació i una protecció a determinades comunitats. La presència de l'islam a França ha fet repensar a molta gent com ha d'articular-se la relació amb allò que és religiós. De vegades quan aquí es parla de laïcitat es vol prendre com a referència el model francès de fa 50 anys i no l'actual³⁰.

Segons el Dr. Antoni Matabosch, allò que diferencia el model aconfessional o el que s'ha anomenat *laïcitat positiva* de la laïcitat francesa del 1905 és el següent:

- La separació entre Església i Estat
- L'existència de la Llei de llibertat religiosa
- La valoració social positiva del fet religiós
- L'establiment d'acords de cooperació amb diferents tradicions religioses

Davant de la celebració de diferents festivitats, del seguiment de preceptes alimentaris o de l'ús de símbols religiosos individuals, l'Estat ha d'acceptar i regular, però no prohibir. Sobre els símbols religiosos que afecten la indumentària, Matabosch considera que cadascú ha de poder vestir com vulgui, sempre que no sigui per imposició. L'única excepció seria si és un tipus d'indumentària que pot suposar algun tipus de perill (va posar com a exemple el fet de fer servir un casc de moto en una botiga).

En la seva relació amb l'Ajuntament de Barcelona, el president del Grup de Treball Estable de Religions (GTER) creu que una de les dificultats més importants que ha generat més tensió a les entitats catòliques és la interpretació que fa de la Llei de centres de culte. Considera que a Barcelona l'informe tècnic dels bombers exigeix més requisits que el que estableix la llei que es va aprovar al Parlament de Catalunya, cosa que suposa grans dificultats als centres de culte per adaptar-se a la normativa³¹.

Sobre els serveis i l'atenció religiosa a institucions públiques, el Dr. Antoni Matabosch va assenyalar que la responsabilitat de l'Administració és garantir que siguin una possibilitat. Les administracions generen una sèrie de serveis que potser no els fa servir tothom, però que són necessaris i cal que existeixin. Aquest és el cas de la pràctica religiosa en institucions públiques (presons, hospitals, cementiris, etc.). No tothom ho ha de fer servir, però cal que existeixin. Per garantir aquest dret és necessari que l'Administració subvencioni el servei.

Les intervencions van continuar amb les paraules del **pare Martí Puche**, rector de l'Església Ortodoxa Espanyola que pertany al Patriarcat de Sèrbia. Segons va afirmar, l'atenció religiosa a persones ortodoxes internades en institucions públiques, en presons i hospitals principalment, es desenvolupa amb normalitat. Ofereixen el servei sota demanda i les peticions els arriben a través de la Direcció General d'Afers Religiosos (DGAR) o des dels mateixos centres penitenciaris i hospitalaris, del qual fan una valoració molt positiva.

30 - Mesos més tard d'aquest debat, el president de la República Francesa ha iniciat un pla contra el "separatisme islàmic" que implica una nova relació entre l'Estat francès i les confessions amb més presència al país. Vegeu: <https://www.elysee.fr/emmanuel-macron/2020/10/02/la-republique-en-actes-discours-du-president-de-la-republique-sur-le-theme-de-la-lutte-contre-les-separatismes>.

31 - Anteriorment a la celebració d'aquesta jornada, tan bon punt com l'Ajuntament va tenir constància d'aquesta circumstància, es van fer reunions amb els representants de les entitats catòliques en què es va arribar a l'acord d'aplicar exclusivament, per als centres de culte existents, els requisits recollits a la disposició transitòria 3 del decret.

On troben més dificultats, en relació amb l'observança dels seus preceptes i tradicions, és en tot allò relacionat amb la celebració dels rituals funeraris. El pare Martí va destacar que l'acompanyament que es fa en el moment del traspàs a la persona difunta i a la seva família és molt important per a les persones fidels de l'Església Ortodoxa, com ho és en moltes altres tradicions religioses. Durant la seva intervenció va assenyalar diferents aspectes que no afavoreixen el desenvolupament del ritual segons la seva tradició religiosa:

- Als tanatoris no troben l'ajuda necessària per poder accedir directament a la persona difunta per poder fer la benedicció del cos.
- No disposen del temps necessari per fer el tradicional ofici de difunt, que té una durada d'un hora, i es veuen així obligats a retallar-lo.
- A la tradició ortodoxa l'enterrament ha de ser a terra, no s'hi preveu la incineració ni l'enterrament en nínxols, fet que suposa una dificultat per la manca d'espai disponible.

El rector de l'Església Ortodoxa Espanyola va manifestar que a la seva comunitat els agradaria poder treballar aquests temes amb Cementiris de Barcelona, per poder arribar a algun tipus d'acord o de col·laboració que facilités el desenvolupament de la seva pràctica i rituals funeraris amb normalitat.

Per acabar la intervenció, Puche va explicar que aquest any (gràcies a una reunió a l'Oficina d'Afers Religiosos, on els van indicar quins eren els tràmits necessaris) demanaran per primera vegada els permisos per poder celebrar la Pasqua. La Pasqua, que és un dels dies més importants en el calendari ortodox, tradicionalment se celebra amb una processó, un acte d'encesa de llums a l'exterior de l'església i lectura de l'Evangelí de la Resurrecció³².

A continuació, el **Sr. Pepe Aponte**, president de la Coordinadora Catalana d'Entitats Budistes, va iniciar la seva intervenció fent un recorregut per la història recent del moviment budista, que amb tan sols 50 anys de presència a Espanya i Catalunya, considera encara com un "nounat". Els orígens de la transmissió del zen es remunten al final de la Segona Guerra Mundial, quan es produeix el primer contacte dels americans amb la cultura japonesa. Més recentment, l'expulsió dels tibetans i la consegüent diàspora, van afavorir el contacte i la transmissió dels ensenyaments tibetans a Occident. Actualment, va explicar Aponte, les comunitats budistes estan formades majoritàriament per persones converses, occidentals espanyols/catalans que han trobat que el budisme dona resposta als seus interrogants.

Des d'aquesta experiència jove, les comunitats budistes es troben que la societat respon molt favorablement a la seva presència, consideren que les institucions s'obren a més diversitat i a acceptar una perspectiva més àmplia. En la seva valoració positiva, va posar d'exemple la possibilitat de participació en actes com aquest, el fet de poder demanar i rebre ajudes econòmiques a les administracions per a les seves activitats o comptar amb el suport de l'Oficina d'Afers Religiosos.

El Sr. Pepe Aponte va afirmar que poder parlar obertament de la distribució dels recursos i el finançament públic destinat a les tradicions religioses, que era impensable fa uns anys, és un canvi molt positiu. Hi ha una transformació, tot està en canvi i evolució continuus i tot és transitori (que no vol dir que hagi d'anar a millor). Des de la seva perspectiva, estem en un moment d'admetre la diversitat i

32 - Finalment, aquesta celebració va ser anul·lada a causa de les mesures de confinament imposades per poder controlar la pandèmia de la covid-19.

de reconèixer a l'“altre” com a acompanyant en el viatge. Totes i tots estem convidats a caminar junts i trobar solucions i un enteniment. En aquest procés, des del budisme, es dona més importància al treball interior que permeti evolucionar i créixer espiritualment, tenint com objectiu la felicitat com a bé col·lectiu.

A continuació, la moderadora va donar la paraula a **la fila zero i al públic**, que va intervenir molt activament. Algunes de les intervencions van ser les següents:

- Un grup d'estudiants de doctorat musulmanes a la Universitat de Barcelona van explicar la seva intenció de sol·licitar un espai a la universitat per poder fer les oracions diàries. Aquest seria un “espai de silenci” obert a totes i tots els estudiants que volguessin tenir un espai de recolliment, meditació o pregària. Va apuntar que estaven buscant el suport d'estudiants d'altres tradicions religioses per exposar formalment aquesta demanda a la universitat. Van plantejar els seus dubtes sobre si la iniciativa seria ben rebuda a la institució, que es defineix com a laica. Les persones participants a la taula de treball les van encoratjar a unir forces i plantejar la demanda de manera conjunta amb altres estudiants i entitats religioses de diferents tradicions que donin suport a la iniciativa.
- Es van plantejar dubtes sobre quins són els permisos necessaris per realitzar processons o altres activitats religioses a la via pública. També sobre si totes les tradicions religioses els han de demanar, i es va qüestionar si també ho fan les processons catòliques. Tant una tècnica de l'Oficina d'Afers Religiosos com altres membres de tradició catòlica van explicar que tothom, també altres entitats socials i polítiques, ha de demanar permís i han de disposar d'una assegurança específica per poder realitzar actes a la via pública.
- Un representant de l'associació Forjadores de la Vida va explicar les dificultats que tenen per poder disposar del pati d'una escola pública com a espai complementari a les classes d'àrab i religió musulmana que ofereixen els caps de setmana per a infants. Fa molts anys que ofereixen aquesta activitat, i la negociació amb el veïnat i el Districte de Sant Martí és contínua. Consideren que els posen massa dificultats tant en relació amb l'ús del pati com per celebrar la ruptura del dejuni els caps de setmana durant el mes de Ramadà. També va parlar de les dificultats que es troba un altre oratori musulmà situat, en aquest cas, a Ciutat Vella. Com a membre també de la junta d'aquest centre, el representant de l'entitat va relatar les dificultats per aconseguir un espai municipal per les nits de Ramadà o aquells moments en què el centre de culte els resulta petit. Va criticar que s'ha fet servir la mesura de govern sobre l'ús d'equipaments municipals com un argument per no concedir la cessió d'un espai tots els divendres (perquè la mesura assenyala que l'ús no pot ser continuat en el temps). Creu que una iniciativa que hauria de servir per garantir drets s'acaba aplicant de manera contrària al seu objectiu. Com a bona pràctica, va destacar la relació que tenia quan treballava en una altra entitat a Sant Cugat del Vallès, on considera que tenien més facilitats per part de l'Ajuntament per solucionar aquest tipus de situacions.
- Des del públic es va preguntar què ha passat amb el Centre Interreligiós Abraham, que es va crear pels Jocs Olímpics celebrats a Barcelona el 1992. El Sr. Antoni Matabosch va explicar que un cop acabades les olimpíades el centre va deixar de tenir aquestes funcions i actualment és una parròquia catòlica.

- Des d'Ateus de Catalunya consideren que fins que no es facin realitat les propostes que plantejava Juan José Tamayo a la seva conferència (que, entre altres coses, proposava la derogació dels Acords concordatoris amb la Santa Seu), no es podrà avançar en matèria de llibertat religiosa. Es va plantejar una dura crítica a l'Església Catòlica afirmant-se que a Barcelona es resisteix a perdre poder. Es va assenyalar un error en el títol de les jornades, i una manca de respecte cap a les persones no creients, que ja van fer arribar directament a l'Oficina d'Afers Religiosos en rebre la invitació. Segons aquesta entitat, la jornada s'hauria d'haver titulat "Jornada sobre llibertat religiosa i laïcisme".
- Una dona musulmana conversa, recuperant la intervenció del Sr. Pepe Aponte sobre la felicitat, va explicar com la seva felicitat es veu condicionada, ja que hi ha molts aspectes de la seva pràctica religiosa en el dia a dia que no pot realitzar. Va assenyalar que, segons de quina religió siguis, és més difícil arribar a la felicitat del que t'agradaria. Va destacar les escoles com espai especialment difícil, perquè hi ha valors que no es comparteixen i perquè als menjadors escolars tenen dificultats per tenir accés a un menú *halal*. A molts centres no s'ofereix altra opció als infants musulmans que no sigui el menú vegetarià. El Sr. Pepe Aponte va respondre que la felicitat té sempre dos nivells, un d'intern i un d'extern. En el budisme, quan es parla de felicitat es fa a nivell interior, però s'ha d'intervenir i ser proactius per aconseguir davant les autoritats els nostres objectius i tenir els recursos necessaris per poder portar a terme la pràctica religiosa.
- Es van fer també diferents intervencions relacionades amb els rituals funeraris i l'acompanyament en els darrers moments de la vida. El director de serveis de Cementiris de Barcelona va explicar com s'han d'articular aquestes demandes i es va oferir a col·laborar i resoldre dubtes.
- En relació amb l'assistència religiosa als hospitals, una persona del públic va explicar que continuen existint dificultats per oferir el servei d'acompanyament a les persones malaltes. Depèn de la voluntat de cada centre hospitalari i en molts és un servei que simplement no s'ofereix.
- Sobre com s'han de plantejar les demandes i la reivindicació d'aquests drets, diverses intervencions de la taula de treball i del públic van concloure que les demandes han de ser individuals i col·lectives. S'ha anat evolucionant i avançant en matèria de llibertat religiosa, però no es pot abaixar la guàrdia, ja que es tracta d'un dret profundament democràtic. La llibertat religiosa és un dret i tots estem obligats a defensar-lo. Els drets s'han d'aconseguir a través del sistema democràtic, reclamar i reivindicar els drets és l'única manera d'anar desenvolupant i perfeccionant la seva aplicació.

CONCLUSIONS

La relatora, Dra. Gloria García-Romeral, va concloure que aquesta taula de debat tenia una temàtica molt ampla, que abordava àmbits i espais molt diferents entre si. Tanmateix, va sintetitzar els principals temes al voltant dels quals va girar el debat, alguns dels quals se solapen amb temàtiques d'altres taules:

- L'educació religiosa.
- Els menús adaptats als preceptes religiosos en institucions públiques.
- La cessió d'espais i l'obtenció de permisos a la via pública o en equipaments municipals per a celebracions o activitats relacionades amb la pràctica religiosa.
- L'assistència religiosa en hospitals, presons i altres institucions públiques, així com l'adequació dels cementiris i els tanatoris per poder desenvolupar els rituals funeraris.
- També es va fer una menció especial dels símbols religiosos individuals, que es considera que són encara avui un repte, i que generen tensions tant en l'espai públic com a l'hora de trobar feina.

Dins d'aquestes temàtiques tan àmplies, la relatora n'extreu algunes conclusions:

- El punt de partida del debat ha estat el reconeixement de trobar-nos en una societat plural. En l'aspecte formal, Espanya (i per tant també Catalunya) es defineix com a aconfessional, però sobretot és una societat diversa en l'àmbit religiós. Les tradicions religioses formen part d'aquesta pluralitat i el context legal afecta també la manera com s'articulen les seves demandes. Les comunitats tenen unes experiències i necessitats diferents en funció de l'àmbit i de la seva pròpia especificitat i trajectòria.
- Es coincideix a fer una valoració positiva dels canvis que s'han portat a terme en les darreres dècades. Actualment hi ha més sensibilitat per part de les institucions i la societat en general cap a la diversitat religiosa. Per part de les comunitats, el coneixement més ampli dels procediments (com, per exemple, com fer per aconseguir permisos per celebracions a la via pública, etc.) i dels recursos que tenen a l'abast des de les administracions públiques, ajuda que sigui més fàcil portar a terme les seves activitats.
- Malgrat aquests avenços, existeixen diferències significatives entre unes tradicions i altres. Especialment, diferències en l'aspecte econòmic i en la capacitat de finançament, que condicionen l'accés i l'exercici dels drets de llibertat religiosa. La ciutadania no pot ser plena si no es garanteix que aquests drets puguin exercir-se en condicions d'igualtat i equitat.
- Els drets s'han de reivindicar de manera individual i col·lectiva. Unir esforços entre diferents comunitats per demanar i reivindicar els drets es presenta com l'única manera d'aconseguir el desenvolupament i perfeccionament. Potser estem en un moment en què el context polític i social no és molt favorable per aprofundir en el desenvolupament d'aquests drets, però les persones participants a la taula de treball coincideixen a afirmar que cal lluitar per no retrocedir en el que s'ha avançat fins ara.

3. TRANSMISSIÓ I ENSENYAMENT DE LA FE

PRESENTACIÓ DE LA TAULA DE TREBALL

La transmissió i l'ensenyament de la fe són aspectes de vital importància per a les tradicions religioses. Ens referim a la transmissió dels dogmes i valors propis a persones de la mateixa comunitat, especialment als infants i joves; però també a la formació de les persones adultes per poder aprofundir en el coneixement de la seva tradició, esdevenir ministres de culte, etc. D'altra banda, per a algunes tradicions religioses, la transmissió de la fe a persones de fora de la comunitat es considera un deure religiós i forma part de la seva activitat habitual. En aquesta taula de treball, doncs, es va plantejar tractar tots els temes que tenen a veure amb l'educació religiosa, particularment en l'àmbit escolar, però també en àmbits comunitaris, així com tots els temes que tenen a veure amb el que podríem anomenar "proselitisme". Malgrat això, la temàtica que va centrar les converses i el debat a la taula de treball va ser la qüestió de l'educació religiosa en l'àmbit escolar.

En aquest sentit, algunes confessions religioses tenen drets reconeguts pel que fa a l'ensenyament de la religió a les escoles, però l'aplicació d'aquest dret és força diferent entre unes i altres. Així, els Acords concordatoris amb la Santa Seu³³ especifiquen que l'assignatura de religió catòlica s'ha d'oferir

33 - Acuerdo con la Santa Sede sobre enseñanza y asuntos culturales (1979). El text de l'acord diu el següent:

"La enseñanza de religión Católica es de oferta obligatoria en todos los centros educativos en condiciones equiparables a las disciplinas fundamentales.

No obstante, en virtud del derecho de libertad religiosa, esta asignatura es optativa, pero se garantiza el derecho a recibirla.

Su elección no debe suponer discriminación para quienes no la elijan (y al revés).

A la jerarquía eclesiástica corresponde señalar los contenidos, así como proponer los libros de texto y material didáctico. Los profesores los propone el Ordinario diocesano y los designa (nombra) la autoridad académica.

La situación académica de los Profesores de religión Católica que no pertenezcan a los Cuerpos docentes del Estado, se concertará entre la Administración Central y la Conferencia Episcopal Española."

obligatòriament a tots els centres educatius però que ha de ser una assignatura optativa. Tanmateix, els acords de Cooperació entre l'Estat espanyol i els representants de diverses confessions religioses (musulmana, evangèlica i jueva) signats el 1992 reconeixen en el respectiu article 10 de cada acord³⁴ el dret a rebre ensenyament religiós en els centres docents públics i concertats.

Des del curs 2007-2008 existeix la possibilitat de rebre classes de religió evangèlica als centres públics de primària i secundària de Catalunya. Aquesta assignatura s'ha ofert des d'aleshores en diversos centres i actualment hi ha sis docents. El Consell Evangèlic de Catalunya (CEC) s'encarrega de tramitar les demandes de les famílies dels infants que sol·liciten realitzar aquesta formació i d'assignar-hi el professorat. Actualment hi ha sis docents (tres a primària i tres a secundària) que estan contractats pel Departament d'Ensenyament per impartir l'ensenyament de religió evangèlica (ERE) i estan inscrits en la plantilla de professorat de tretze centres (nou de primària i quatre de secundària³⁵). Tanmateix, encara no es pot dir que l'aplicació de l'ensenyament de religió evangèlica estigui normalitzada. Segons el Consell Evangèlic, en molts centres educatius, encara que l'oferta sigui obligatòria, no s'atenen les demandes per part de les famílies i, en altres centres, és el mateix Departament d'Ensenyament que no respon a les demandes dels centres de professorat per a l'ensenyament de religió evangèlica.

Pel que fa a la formació en religió islàmica, durant gairebé tres dècades aquest dret no es va portar a la pràctica als centres educatius públics de Catalunya malgrat que sí que s'havia dut a terme en altres comunitats autònomes. Fins a l'actualitat, el que sí oferien i segueixen oferint diverses escoles barcelonines, són ensenyaments de llengua àrab com a activitat extraescolar. Es tracta, sens dubte, d'una formació que té molt interès per a moltes famílies musulmanes però que no pot confondre's amb l'ensenyament reglat de la religió islàmica dins l'horari escolar que reconeixen els acords del 1992³⁶.

D'altra banda, les comunitats religioses estableixen els seus propis mecanismes d'ensenyament de la fe als infants (catequesi, escola bíblica i altres ensenyaments de la fe als centres de culte, etc.), mentre que algunes confessions religioses disposen de centres educatius confessionals. Actualment, si bé existeixen a Barcelona nombrosos centres confessionals catòlics tant de privats com de concertats, les escoles confessionals d'altres tradicions són excepcionals. La taula de treball va exposar l'exemple de l'Escola Urgell, un centre amb 60 anys d'història i única escola confessional protestant de Barcelona. És una institució educativa adventista i pertany a una xarxa de 8.514 escoles, instituts i universitats d'arreu del món. Forma part de la Federació Catalana de Centres d'Ensenyament (FCCE), associació de centres privats de Catalunya. El Col·legi Urgell és un centre privat concertat pel Departament d'Ensenyament de la Generalitat de Catalunya en tots els seus nivells educatius: Educació infantil, primària i secundària obligatòria. A la localitat de Valldoreix, propera a Barcelona, també existeix un centre educatiu que es defineix com a jueu, l'Escola Hatikva.

34 - S'estableix que: "Se garantiza a los alumnos, a sus padres y a los órganos escolares de gobierno que lo soliciten, el ejercicio del derecho de los primeros a recibir enseñanza religiosa en los centros docente públicos y privados concertados, siempre que, en cuanto a estos últimos, el ejercicio de aquel derecho no entre en conflicto con el carácter propio del Centro."

35 - Dades facilitades pel CEC corresponents al curs 2020-2021.

36 - En aquest sentit, el curs 2020-2021, amb posterioritat a la celebració de les jornades, es va iniciar una prova pilot per impartir a l'escola pública classes de religió islàmica. El pla va iniciar-se a escoles del Baix Llobregat, Girona, Tarragona i també Barcelona. El professorat és designat per les comunitats que pertanyen a la Comisión Islàmica de España (signant de l'acord de cooperació) i el currículum està definit pel Govern central. L'assignatura s'impartirà preferentment a primer de primària i primer d'ESO a les escoles on ho sol·licitin un nombre suficient d'estudiants a les respectives matrícules, amb els mateixos criteris que les classes de religió catòlica.

En relació amb tots aquests debats, es va decidir convidar específicament les següents persones integrants de diverses comunitats religioses que es va valorar que podrien aportar experiències i opinions interessants relacionades amb aquesta temàtica:

- **Sr. Jordi Cabanes**, director del Secretariat Diocesà de Pastoral Universitària de l'Arquebisbat de Barcelona.
- **Sr. Jorge Burdman**, responsable del Departament de Diàleg Interreligiós de la Comunitat Israelita de Barcelona (CIB) i professor de cultura hebrea de l'escola de l'entitat.
- **Sr. Dvarka Dasa (Fabian López)**, president d'ISKCON Barcelona (Associació Internacional per la Consciència de Krishna) i professor d'hinduisme a l'ISCREB (Institut Superior de Ciències Religioses de Barcelona).
- **Sra. Betlem Polo**, directora del Col·legi Urgell (l'Eixample).
- **Sra. Glòria Puig Kowrdowicz**, membre de la Coordinadora Catalana d'Entitats Budistes. Llicenciada en Història de l'Art i en Filologia, es dedica a l'estudi i a l'ensenyament de la meditació zen i del ioga com a pràctica espiritual.
- **S'excusa: Sr. Mohamed Al-Ghaidouni**, president de la Unió de Comunitats Islàmiques de Catalunya (UCIDCAT).

La taula de treball va ser conduïda per la **Dra. Maria del Mar Griera**, doctora en Sociologia, professora de la Universitat Autònoma de Barcelona i directora del grup de recerca ISOR (Investigacions en Sociologia de la Religió), la qual va elaborar-ne també la relatoria.

RELATORIA

En una **primera ronda d'intervencions**, la moderadora va demanar als participants que fessin un primer **diagnòstic d'allò que consideren més rellevant a emfatitzar en relació amb la transmissió i l'ensenyament de la fe**.

En primer lloc, el **Sr. Jordi Cabanes**, representant de l'Arquebisbat de Barcelona, va exposar que, a l'hora de parlar d'ensenyament i transmissió de la fe, és imprescindible posar l'infant al centre del discurs. Segons Cabanes, és cabdal que les confessions religioses vetllin perquè l'estat apliqui "racionalment" aquest dret i no se'ls impedeixi l'educació confessional.

En segon lloc, la **Sra. Betlem Polo** va exposar la història del Col·legi Urgell, que és l'única escola adventista existent a Catalunya i que es va crear l'any 1960, en plena època franquista. L'escola pertany a la xarxa educativa de l'Església Cristiana Adventista del Setè Dia, que té 4 centres a l'Estat espanyol i més de 8.500 arreu del món. La seva vocació és l'educació integral en tots els aspectes del desenvolupament de la persona: física, mental, intel·lectual, espiritual i social. En el currículum acadèmic treballen la integració

de la fe en l'aprenentatge. La classe de religió l'anomenen *classe de Bíblia* i hi integren altres qüestions religioses —tant de rituals (la pregària) com d'ètiques— en la quotidianitat de l'escola.

En tercer lloc, el **Sr. Jorge Burdman**, que es defineix com a educador de la Comunitat Israelita de Barcelona, va centrar la seva intervenció en dos aspectes. D'una banda, va remarcar que la comunitat jueva també té una escola pròpia, però que és oberta a tothom, sigui o no membre de la comunitat jueva. Burdman va explicar que l'ensenyament pròpiament religiós es fa a la sinagoga i que l'escola posa l'accent en la transmissió de la cultura i llengua hebrea. D'altra banda, va emfatitzar que la Comunitat Israelita de Barcelona també té una activitat molt intensa d'obertura del judaisme i d'ensenyament interreligiós a l'alumnat català (oferint visites a la sinagoga, oferint cursos a escoles, desmuntant prejudicis, etc.).

En quart lloc, el **Sr. Dvarka Dasa**, va començar la seva intervenció advertint que ell no pot parlar en nom de l'hinduisme. Va explicar que l'hinduisme és una família de religions i que ell només representa una tradició molt determinada. Va afirmar que, habitualment, no es coneix aquesta riquesa i diversitat de l'hinduisme i que la mirada sobre les comunitats religioses encara està molt estereotipada i esbiaixada. Ell creu que, avui dia, en una societat tan secularitzada com la nostra, pretendre que la religió confessional formi part de l'escola és una quimera, i està desactualitzat. Per tant, és clau treballar i ensenyar la religió en un doble sentit. D'una banda, com un fenomen cultural i històric, amb la intenció de fomentar el diàleg interreligiós i el coneixement de les tradicions des d'una vessant laica. D'altra banda, com un espai de transcendència i de coneixement d'un mateix.

En cinquè lloc, la **Sra. Glòria Puig Kowedowicz** va posar en relleu que una pràctica comuna que tenen totes les tradicions budistes és la meditació. Creu que, a vegades, es banalitzava i se'n fa un ús molt superficial, però que també pot tenir valor perquè pot ser una primera porta per aprofundir en la interioritat. Va explicar que en el budisme es considera que les portes per arribar al dharma són in comptables. La clau és oferir vies als infants per experimentar la pau mental, i que puguin descobrir de forma experiencial la interioritat. Va fer esment també de la Sala de Reflexió, un espai ubicat al Campus Jaume I de la Universitat Pompeu Fabra i obra d'Antoni Tàpies com un fet paradoxal. L'espai reuneix una sèrie d'obres de l'artista "triades personalment amb la funció de contribuir a crear l'atmosfera necessària que convidi a la reflexió i al recolliment interior del visitant"³⁷. Puig va explicar que havia de ser un espai de silenci i reflexió obert a tot l'alumnat, però s'ha convertit gairebé en un museu i està tancada amb clau.

En una **segona ronda d'intervencions**, la moderadora va consultar les persones de la taula de treball sobre la **proposta de cultura religiosa a l'escola i la seva opinió al respecte**.

El **Sr. Jordi Cabanes** va afirmar que li sembla una proposta interessant, però, en cap cas, com a substitució de l'ensenyament de la religió confessional i/o només destinada a l'alumnat que no escull religió confessional. Creu que l'educació sobre la diversitat religiosa pot ajudar a obrir espais de transcendència en els infants i socialitzar-los amb l'experiència de la fe. A més, va emfatitzar que els infants i joves estan més interessats en la religió que anys enrere.

En segon lloc, la **Sra. Betlem Polo**, va opinar que la base de l'ensenyament religiós ha de ser transmesa a casa. És a dir, la vessant més confessional l'ha de transmetre la família. L'escola pot mantenir una línia coherent amb aquesta fe i ensenyar sobre cultura religiosa. En el seu cas, va explicar que treballen molt el valor de l'ecumenisme en el context del cristianisme. Polo va posar l'accent en la necessitat de pensar en l'educació en totes les seves dimensions de forma global.

En tercer lloc, el **Sr. Jorge Burdman** va posar en relleu que s'ha de separar l'ensenyament confessional de l'Estat. Creu que la religió confessional l'han de transmetre les comunitats i ha d'estar separada de

37 - Vegeu: <https://www.upf.edu/web/campus/sala-de-reflexio>.

l'Estat. Alhora, cal preguntar-nos com projectar els valors i l'ètica religiosa a l'escola. Per a Burdman, allò fonamental és potenciar una convivència interreligiosa i intercultural a les escoles que permeti a l'alumnat conèixer la diversitat de primera mà i desfer prejudicis. Va afirmar que hi ha experiències clau com les visites interreligioses a les escoles que fomenten una pedagogia activa i promouen el debat. Burdman va remarcar que l'important i que comparteixen totes les religions són preceptes ètics com "estima a l'altre com a tu mateix" i que són aquests els principis que s'han de fomentar.

En quart lloc, el **Sr. Dvarka Dasa** va començar emfatitzant que el coneixement de "l'altre" és fonamental, i cal desfer prejudicis. Per això va remarcar que és important transmetre cultura religiosa a l'alumnat, ja que l'ofensa religiosa neix del desconeixement i de l'estereotip. També va posar en relleu la importància de fomentar escoles on hi hagi diversitat i on els alumnes puguin aprendre els uns dels altres. Creu que cal despertar la curiositat dels infants i oferir-los informació pertinent i de qualitat en referència a les comunitats i tradicions religioses.

En cinquè lloc, la **Sra. Glòria Puig Kowedowicz** va posar l'accent a fomentar l'experiència de la interioritat tant a les escoles com en d'altres espais educatius. Va explicar que si s'exclou la vessant espiritual, l'educació resulta incompleta i perd part del seu sentit. Va recordar que "hi ha molts camins per pujar a la mateixa muntanya" i que allò que cal és donar oportunitats i recursos als infants per fomentar l'espiritualitat.

A continuació la moderadora va donar la paraula a **la fila zero i al públic**, que va intervenir molt activament. Algunes de les intervencions són les següents:

- Des de l'Associació de Mestres de Religió de Catalunya (AMRC), es va explicar la seva proposta d'ensenyament de cultura religiosa a les escoles. Es va afirmar que hi ha moltes escoles confessionals, d'ordes religioses, que ja han substituït l'ensenyament confessional per la cultura religiosa. Van explicar que les experiències pilot d'ensenyament de cultura religiosa han resultat molt positives i hi ha moltes famílies de diverses tradicions religioses que n'estan molt contentes. Creuen que caldria implementar-ho en l'àmbit català per adaptar-nos al context de pluralisme religiós creixent de Catalunya. Van emfatitzar que resulta paradoxal que aquesta proposta s'estigui fent en el context d'escoles confessionals i encara no hagi arribat a l'escola pública. Consideren que caldria un consens públic entorn de l'educació per la pluralitat religiosa similar al consens que hi va haver en el cas de la immersió lingüística.
- Des de la Direcció General d'Afers Religiosos, però, també es va posar èmfasi en la importància d'assegurar l'ensenyament confessional catòlic a les escoles, atès que està establert en els Acords concordatoris (1976-1979) amb la Santa Seu.
- Una persona representant de la Parròquia de Sant Gervasi, va posar en relleu la importància de contextualitzar els símbols religiosos i fomentar que persones de diverses religions interaccionin i s'expliquin les pròpies creences uns als altres.
- Una representant de l'Associació de Dones Musulmanes a Catalunya (ADMAC) va afirmar que avui dia hi ha una certa vergonya a mostrar la pròpia espiritualitat i la pròpia fe.
- La representant de l'Església de Scientology de Catalunya, va remarcar que l'ensenyament públic hauria de fer possible transmetre valors morals i, també, evitar prejudicis. Va afirmar que les religions minoritàries sovint es troben estigmatitzades i cal que des de l'escola pública es treballi per eliminar aquests prejudicis.

- Una representant de la Comunitat Bahá'í de Barcelona va remarcar que seria important tenir també en compte l'educació de cultura religiosa per a les persones adultes. Creu que en la nostra societat hi ha un procés de banalització i desconsideració de la religió que fomenta els prejudicis.
- La representant de la comunitat budista Sakyadhita Spain va argumentar que és important tenir en compte que la transmissió de la tradició espiritual ha de ser inspiradora i ha d'estar contextualitzada. Són tradicions que tenen molts anys d'història i cal rellegir-les amb perspectiva de gènere. S'ha d'estudiar i pensar com posar en relleu les aportacions de les dones, i també exercir l'autocrítica en altres aspectes.
- Des de l'Associació UNESCO per al Diàleg Interreligiós (AUDIR) es va posar de manifest que en els darrers anys s'ha avançat considerablement en la creació de recursos per a l'ensenyament de cultura religiosa i que hi ha experiències interessants, i cada vegada més esteses (per exemple, les mateixes visites que organitza l'Oficina d'Afers Religiosos o la Nit de les Religions, d'AUDIR).

CONCLUSIONS

Pel que fa a conclusions, segons la Dra. Maria del Mar Griera, sorgeixen algunes reflexions com les següents:

- Hi ha consens en la importància creixent d'ensenyament de cultura religiosa a la nostra societat atès el context de més diversitat religiosa.
- S'emfatitza la necessitat de transmetre una educació amb una doble dimensió:
 - a. Que eviti els prejudicis i afavoreixi un coneixement de la diversitat.
 - b. Que fomenti una experiència de la interioritat i la transcendència.
- No hi ha un consens sobre la forma en què s'hauria d'emprendre l'ensenyament de la religió a l'escola i es plantegen diverses opcions:
 - a. Com a substitució de l'ensenyament confessional i amb una única assignatura per a tothom i que no segregués l'alumnat per confessió.
 - b. Amb el model actual de segregació per confessió religiosa (i amb la possibilitat d'afegir l'opció de cultura religiosa voluntària).
- Es posa sobre la taula altres qüestions rellevants de plantejar, com l'educació per a la diversitat religiosa en edat adulta (per exemple, en espais com biblioteques i altres).
- Es remarca també la necessitat d'incloure la perspectiva de gènere en la transmissió de la religió.

4. LA RELIGIÓ A TRAVÉS DELS MITJANS DE COMUNICACIÓ

PRESENTACIÓ DE LA TAULA DE TREBALL

La comunicació és essencial per a tota religió. És l'essència de la pregària, del ritual, de les trobades congregacionals, etc. Fins i tot alguns autors han definit la religió com una forma de comunicació (Blancarte, 1999). En la nostra societat actual, qualificada a vegades com “l'era de la informació”, les tecnologies de la informació i la comunicació són presents en totes les activitats diàries. Cal, per tant, reflexionar sobre quin és i ha de ser el lloc de la religió als mitjans de comunicació, ja siguin públics, privats o mitjans de comunicació que són propietat de grups religiosos (Laporte, 2004).

Com explica el jurista Jaime Rosell, hi ha tres interessos fonamentals de les confessions religioses respecte als mitjans de comunicació social, la propietat dels quals no els pertany: el dret d'accés a aquests mitjans, les competències que s'atribuiran a la confessió corresponent respecte del contingut dels espais religiosos que els siguin assignats i, finalment, el respecte als sentiments religiosos en les emissions que realitzen aquests mitjans. Entenem que els dos primers són únicament exigibles en els mitjans de titularitat pública, mentre que els mitjans de comunicació privats també tenen el deure de respectar el tercer (Consell de l'Audiovisual de Catalunya, 2010).

A Catalunya, existeixen mitjans públics a ràdio i televisió, que són considerats serveis públics. Per contra, la premsa escrita i internet recauen en l'àrea de la iniciativa privada. És en aquest àmbit privat on trobem mitjans confessionals com ara la cadena de ràdio COPE i 13TV, que depenen de la Conferència Episcopal Espanyola; Ràdio Estel, inaugurada el 1994 per l'Arquebisbat de Barcelona a través de la Fundació Missatge Humà i Cristià; però també altres mitjans privats vinculats a altres confessions com l'emissora evangèlica Onda Paz, entre d'altres. Trobem també mitjans independents centrats en la temàtica religiosa com ara el digital Catalunya Religió. Internet també ofereix nombro-

ses plataformes per les quals es difonen missatges religiosos, i esdevé un espai en què no són tan evidents les desigualtats entre grups més minoritaris i altres de més majoritaris.

En el cas dels mitjans públics, la Constitució espanyola estableix que aquests mitjans estan subjectes a control parlamentari (apartat 3 de l'article 20). A més, la Llei 17/2006 de ràdio i televisió públiques (art. 28) estableix el dret d'accés dels grups socials i polítics significatius, sense definir en concret quins són aquests grups. D'altra banda, les referències contingudes a la Llei orgànica de llibertat religiosa (LOLR) respecte a la llibertat religiosa en l'àmbit dels mitjans de comunicació social en general i de la televisió en particular, són més aviat implícites. Tampoc els acords signats per l'Estat amb les diferents confessions religioses no preveien la regulació de com havien d'exercir el seu dret d'accés als mitjans de comunicació. L'acord amb l'Església Catòlica (art. XIV) només conté una declaració de principis i el compromís estatal de vetllar perquè els sentiments religiosos dels catòlics siguin respectats en els seus mitjans de comunicació.

Pel que fa als espais a la televisió pública, l'Església Catòlica havia gaudit històricament d'espais a RTVE i RNE. Com relata també Jaime Rosell (Consell de l'Audiovisual de Catalunya, 2010), amb l'arribada de la democràcia es planteja la qüestió de si la resta de confessions religioses també podrien tenir la possibilitat d'exercir el seu dret d'accés. Així, s'han anat concedint a les confessions religioses que han subscrit acords de cooperació amb l'Estat una sèrie d'espais gratuïts tant a la televisió i la ràdio estatals com a les autonòmiques. A Catalunya, destaca la tasca del Consell de l'Audiovisual de Catalunya com a organisme regulador. Entre els espais televisius a Catalunya, cal mencionar el programa catòlic *Signes dels temps*³⁸, que es va estrenar a Televisió de Catalunya l'any 1986 i des de llavors s'ha mantingut 33 anys en antena de manera continuada. Un diumenge de cada mes s'emet també el programa evangèlic *Néixer de nou*³⁹.

Tant els mitjans públics com els privats estan subjectes a regulació, sobretot en el cas de la premsa escrita: el respecte de les lleis penals, entre les quals es troba també la prohibició d'instigar a l'odi, a la violència o a la discriminació religiosa, s'aplica òbviament també a internet i a la premsa.

En aquest sentit, cal parlar de la controvertida protecció jurídica dels sentiments religiosos davant dels atacs que se'ls pugui adreçar des dels mitjans de comunicació. En el Codi Penal (CP), l'article 525 tipifica l'escarni dels dogmes, les creences, els ritus o les cerimònies, o la vexació de les persones per ofendre els sentiments dels membres de les confessions religioses. Malgrat això, és important considerar que el subjecte de protecció són els individus i no pas entitats poc objectivables com les religions. Així doncs, el que els mitjans de comunicació han de fer en relació amb les religions és informar sobre les activitats que duen a terme les persones creients, sense valorar-ne el contingut, ni tampoc la seva adequació als dogmes de la religió, els quals només poden ser legítimament interpretats per les mateixes persones fidels (Consell de l'Audiovisual de Catalunya, 2010).

Són diverses les veus que s'han aixecat per denunciar l'antisemitisme o la islamofòbia⁴⁰ presents als mitjans de comunicació. Les imatges estereotipades de persones creients són preocupants tant a les obres de ficció com als informatius, que es presenten com a descripcions objectives de la realitat. Com afirma Laura Navarro (Navarro, 2014), la majoria dels investigadors que han estudiat el discurs mediàtic hegemònic a Espanya pel que fa a les notícies referents a les persones àrabs i musulmanes, coincideixen a assenyalar l'alterització que es produeix quan es construeixen oposicions del tipus

38 - <https://www.ccma.cat/tv3/signes-dels-temps/programa/>.

39 - <https://www.ccma.cat/tv3/alcarta/neixerdenou/neixer-de-nou-capitol-283/video/6031369/>.

40 - En el context espanyol destaquen, entre altres, Martín Corrales (2002), Navarro (2014, 2008) o López et al. (2010).

“ells” i “nosaltres”, assignant-los elements negatius i positius respectivament, així com un tractament que, lluny de facilitar un millor coneixement de l'altre, reforça els sentiments de rebuig i incomprensió. Així, un informe de l'Observatori de la Islamofòbia als Mitjans⁴¹ (Rojo et al., 2018), entitat present a la taula de debat, conclou que el 60% dels articles sobre la comunitat i la religió musulmana publicats per sis mitjans de comunicació escrits espanyols tenen connotacions islamòfobes, i que el terrorisme és el principal assumpte tractat en les notícies relacionades amb l'islam a la premsa espanyola. Com alerta l'informe de Respect Words del 2017⁴², “la cobertura periodística de les diverses comunitats minoritàries d'Europa pot caure fàcilment en el parany de reproduir estereotips que reforcen les expectatives existents de l'audiència. De manera similar a la situació migratòria, això contribueix a crear una bretxa entre la percepció pública sobre els integrants de les minories i la realitat, una dinàmica que augmenta el risc de conduir a la seva discriminació.” (Citat a: Rojo et al., 2018) A banda del que són representacions que clarament fomenten estereotips negatius o alimenten dinàmiques d'odi cap a les persones practicants de determinades tradicions, les comunitats religioses tenen interès també en la imatge que els mitjans donen de les seves tradicions i de les persones confessionals.

La taula de treball dedicada a debatre sobre mitjans de comunicació va ser conduïda per la **Dra. Míriam Díez Bosch**, periodista i directora de l'Observatori Blanquerna de Comunicació, Religió i Cultura, la qual va elaborar-ne també la relatoria. La moderadora va formular les preguntes següents per iniciar el debat:

1. Se senten ben tractats als mitjans de comunicació? Especifiquin si en els generalistes o en els especialitzats en religió.
2. Creuen que hi ha intolerància o discriminació en els mitjans vers les seves realitats?
3. Els mitjans de comunicació poden treballar per a la inclusió social i intercultural-interreligiosa sense caure en el proselitisme o en l'adulació?
4. Què demanarien, als mitjans de comunicació?
5. Quina autocrítica fan, en tant que comunitats, davant dels mitjans de comunicació?
6. Per què creuen que sovint el que fan no interessa als mitjans?
7. Tenen exemples d'èxit en la relació amb els mitjans de comunicació?
8. Al seus telèfons, sabrien dir quants números de telèfon de periodistes hi tenen?

Per participar en aquest debat es va decidir convidar les persones següents:

- **Sr. Emilio Egea**, llicenciat en filosofia i secretari de la Comunitat Bahá'í de Barcelona.
- **Sr. Igal Entenberg**, director d'educació i joventut de la Comunitat Jueva ATID de Catalunya.
- **Sr. Jordi Llisterra**, periodista i director de Catalunya Religió.

41 - Vegeu: <http://www.observatorioislamofobia.org/>.

42 - Vegeu: ECRI, 2018.

- **Sr. Òscar Martí**, tècnic de comunicació de l'Oficina de Comunicació i Relacions Institucionals de l'Arquebisbat de Barcelona.
- **Sra. Lurdes Vidal i Bertran**, codirectora de l'Observatori de la Islamofòbia als Mitjans i directora de l'Àrea de Món Àrab i Mediterrani de l'Institut Europeu de la Mediterrània (IEMed).
- **S'excusa: Sr. Juan Valentí**, responsable de la Zona Catalunya de l'Església Evangèlica de Filadèlfia.

RELATORIA

El **Sr. Igal Entenberg** va iniciar la ronda d'intervencions elogiant la iniciativa d'organitzar la taula de treball. Va explicar que Barcelona és una ciutat diversa pel que fa a les comunitats jueves. Quan a la seva comunitat, defineix ATID com una comunitat de tradició filosòfica tradicionalista conservadora, un camí entremig que ofereix la possibilitat de viure una vida jueva a Barcelona. La comunitat es troba des de fa 26 anys a Barcelona i la integren 120 famílies. Amb l'objectiu d'obrir la comunitat per poder explicar què és el judaisme, Igal Entenberg creu que els mitjans de comunicació són fonamentals. Els temes de què informen ajuden a construir la imatge pública del judaisme. Va afirmar que sovint hi ha casos de conflictes, cosa que pot dur a la desinformació. Pensa que una presència més àmplia de l'espiritualitat jueva seria una manera de combatre el racisme i l'antisemitisme. En la seva opinió, sovint es confon el judaisme amb les polítiques de l'Estat d'Israel i la comunitat jueva és més que la política d'Israel. Entenberg va insistir en el fet que la comunitat jueva és part de la comunitat de Barcelona, la religió forma part del teixit de la ciutat. Una presència recuperada després de segles sense presència jueva a la ciutat. Va afirmar també que és responsabilitat de la comunitat anar a buscar els mitjans i no esperar que truquin a la porta. Cal treballar junts. Per acabar, Igal Entenberg va elogiar també iniciatives com la Nit de les Religions, les portes obertes de les comunitats, la feina de l'Oficina d'Afers Religiosos de l'Ajuntament i també de la Generalitat de Catalunya.

A continuació va prendre la paraula el **Sr. Emilio Egea**, secretari de la Comunitat Bahá'í de Barcelona. Egea va començar explicant que la comunitat Bahá'í és molt petita i desconeguda. De fet, segons el Baròmetre de la Religiositat de la Direcció General d'Afers Religiosos tan sols el 0,4% de la població catalana coneix la fe Bahá'í⁴³. El fet de ser minoritaris i desconeguts els fa tenir més dificultats per introduir-se a la societat. Segons va explicar Egea, els seguidors de la fe Bahá'í pensen que la religió té un únic propòsit: que cada individu contribueixi a la transformació de la societat. Creuen que hi ha una única religió i les diverses revelacions són capítols d'un mateix llibre, baules d'una mateixa cadena. La comunitat Bahá'í és present a Barcelona des de fa 70 anys. La fe Bahá'í, a més, està estesa per Espanya i per tot el món. Es calcula que al món hi ha uns 7 milions de Bahá'í i que és la segona religió geogràficament més estesa del món. Segons va explicar Emilio Egea, la tasca social dels Bahá'í està enfocada a l'educació dels infants, adolescents i adults, i els apropa a una etapa de maduresa mundial. Cal establir l'etapa d'unitat que ens espera, l'anhelada unitat del gènere humà. La terra, un sol país i la humanitat els seus ciutadans i ciutadanes.

43 - Vegeu: Centre d'Estudis d'Opinió (2017).

Pel que fa als mitjans de comunicació, Egea va explicar que a la televisió pública catalana, tan sols tres confessions religioses tenen possibilitat de tenir el seu espai en antena. Considera que això és ja una discriminació. Tot i així, no creu que les persones Bahá'ís estiguin més discriminades que altres grups religiosos, sinó que el fet religiós en general no té molta cabuda ni interès als mitjans. Va argumentar que les comunitats religioses no produeixen notícies. La vida normal de les persones no ha de ser necessàriament notícia. Tot i així, creu que les comunitats religioses no són solament creadores de notícies, sinó també creadores d'opinió. Els mitjans de comunicació no sols comparteixen notícies, també tenen espais per a entrevistes, reportatges o articles d'opinió. En totes aquestes seccions té cabuda el fet religiós i també en elles està generalment absent. Les comunitats religioses tenen un paper important en la cohesió social. A Barcelona hi ha experiències de diàleg interreligiós interessants. Egea, per exemple, participa en el Grup de Diàleg Interreligiós de Gràcia amb iniciatives al barri que creu que no tenen prou repercussió⁴⁴.

En tercer lloc va fer la seva intervenció el **Sr. Jordi Llisterrí**, que va començar explicant què és el mitjà que dirigeix: Catalunya Religió. És un mitjà de comunicació digital independent que està dirigit per gent confessional de l'àmbit catòlic, però que, malgrat això, no té cap dependència orgànica de cap institució religiosa i hi col·laboren persones vinculades a diverses confessions. Per tant, la seva preocupació pel tema religiós prové fonamentalment de l'experiència com a catòlics. La seva és una perspectiva cristiana catòlica que entén que qualsevol iniciativa que fomenti el reconeixement mutu és més que benvinguda tal com es va expressar en el Concili Vaticà II. La informació que ofereixen és sobretot catòlica. Això, segons Llisterrí, obeeix també a la mateixa realitat de Barcelona, on hi ha diverses tradicions religioses, però on el volum d'activitat en àmbit educatiu o social del món catòlic per qüestions històriques i numèriques és més gran. Es guien, doncs, per un criteri de proporcionalitat de l'activitat.

La qüestió dels mitjans de comunicació, segons Jordi Llisterrí, sol ser plantejada per les confessions religioses des d'una crítica al paper que fan els mitjans en el seu àmbit: per l'absència, pels estereotips i per la manca de persones expertes en el món periodístic per afrontar aquests temes. Com va argumentar, les persones expertes en àmbit catòlic han desaparegut de les redaccions i no es troben persones expertes en altres confessions. Creu, també, que és una crítica que es pot aplicar a entitats i institucions socials de la ciutat. A més, Llisterrí va fer èmfasi en el fet que la manca de persones expertes ha esdevingut un mal general del periodisme, que es mou per dinàmiques ràpides i estereotips. Va afirmar que entén i comparteix la crítica que es fa a la informació religiosa, però demana que s'entengui que aquest fenomen afecta totes les seccions. Així, va argumentar que aquest context pot ser vist també com una oportunitat, les confessions poden capgirar-lo: si se sap que el món periodístic es basa en estereotips, cal mirar d'agafar-ne un i conduir-lo cap als interessos de les confessions religioses. Llisterrí considera que és molt interessant que es parli d'això: quin element pot ser atractiu per als criteris periodístics? Va proposar estirar aquell element que potser és anecdòtic, per intentar atreure-hi l'interès. Va afirmar que la ignorància de la professió periodística respecte a allò que és religiós és una finestra, però també una gran oportunitat, ja que permet fer arribar el missatge que interessa a les comunitats a periodistes que no tenen elements per rebatre els arguments. Jordi Llisterrí va posar una anècdota com a exemple. Va narrar que va enviar una redactora nova del seu mitjà a fer una entrevista amb una persona religiosa i aquesta redactora, quan va tornar, li va dir tota encuriosida: saps què m'ha

44 - El projecte 'Promoció de diàleg entre creences i conviccions a través de grups de diàleg interreligiós i interconviccional' és un encàrrec de l'Ajuntament de Barcelona coordinat per l'associació AUDIR. Està format per diversos grups de diàleg localitzats a diferents barris de Barcelona i formats per diversos membres de comunitats religioses, cadascun amb un o dos responsables de la dinamització i coordinació del grup. L'equip es compon de diversos professionals, persones voluntàries i persones estudiants que han fet les seves pràctiques professionals a l'associació. El propòsit dels Grups de Diàleg Interreligiós (GDI) de Barcelona és visualitzar el valor positiu del fet religiós, no solament com a factor de convivència i cohesió social, sinó també com a motor de canvi social en benefici de les persones i grups més necessitats.

explicat? Que com a religió no té diners seus. Doncs aquest fet que va impactar la redactora, que era desconixedora d'aquest aspecte de la vida religiosa, és vist com a contracultural, pot generar un impacte i, a més, té un rerefons interessant que pot provocar interès en el públic en general.

D'altra banda, Jordi Llisterrí va instar també les entitats religioses a professionalitzar la seva comunicació si volen projectar-se a la societat a través dels mitjans de comunicació. Va suggerir que no és necessària una oficina de comunicació, però sí poder disposar d'alguna persona voluntària que hi dediqui algunes hores. Va puntualitzar que, per exemple, a cap entitat se li acudirà deixar la gestió econòmica de l'entitat en mans d'una persona sense coneixements en la matèria i, per tant, la persona de comunicació hauria de tenir certes nocions en aquest àmbit. Aquesta figura i la seva tasca permetria millorar la comunicació amb els mitjans. Llisterrí va explicar que sovint escolta queixes d'algunes entitats confessionals explicant que van enviar un correu electrònic amb informació sobre una activitat i no se'ls va fer cas. Aquest fet anecdòtic però freqüent fa que sigui necessari conèixer el funcionament i la dinàmica d'una redacció, on a vegades s'obren uns correus electrònics i d'altres no, depenent de si es tenen o no altres notícies més interessants o d'actualitat. Cal saber fer atractiva la informació a comunicar, sigui de l'àmbit que sigui (no només el contingut, sinó també durant tot el procés perquè arribi a llegir-se). Es tracta de realitats logístiques i humanes: no sempre els periodistes arriben al final de la safata d'entrada dels correus electrònics.

La quarta intervenció va ser a càrrec del Sr. Òscar Martí, tècnic de comunicació de l'Oficina de Comunicació i Relacions Institucionals de l'Arquebisbat de Barcelona. Òscar Martí va començar destacant la importància de normalitzar iniciatives com la de les presents jornades que promouen el diàleg entre persones que conviuen en un mateix territori i que posen en relleu el respecte, la cooperació i el treball en conjunt per al bé comú, que permeti construir una societat més cohesionada i fraternal. Va continuar preguntant-se si és possible quantificar la presència del fenomen religió als mitjans. Va explicar que la dinàmica amb la qual treballa la indústria dels mitjans de comunicació, en general, és construint històries, relats que descriuen un conflicte i el converteixen en notícia. En conseqüència, l'absència de conflicte no és notícia. Es podria concloure que si no es parla més del fet religió és perquè no hi ha conflictes i, per tant, és un tema que no capta l'interès dels mitjans de comunicació. A l'era digital, les persones que esdevenen narradores d'històries s'han multiplicat a través de les principals xarxes socials: un fil a Twitter o un *story* a Instagram pot arribar a tenir el mateix impacte que una notícia en un diari generalista en diumenge. Ara ens trobem amb consumidors i consumidores de continguts que alhora també en produeixen. El principal repte el trobem amb la manca de periodistes experts en el fet religió que ajudin a contextualitzar la creixent pluralitat religiosa que hi ha al nostre país.

Segons va elaborar Martí, es poden distingir tres tipus de mitjans que publiquen sobre religió:

1. **Generalistes:** formats per redaccions amb periodistes amb coneixement sobre actualitat que engloba temes molt vastos però tractats amb poca profunditat. Als generalistes la religió sol aparèixer a les seccions de successos, política o economia. Per exemple, en casos d'escàndols relacionats amb algun membre eclesial, o d'àmbit legislatiu o religió que genera debat, són informacions que van a les seccions de política. Alhora, la fiscalització de l'activitat econòmica de l'Església, fixant-se en el finançament i no en el que aporta a la societat, es tracta des d'economia.
2. **Mitjans especialitzats:** A Barcelona n'hi ha molts. Per exemple: Catalunya Cristiana, Diàleg, *Revista 21*, Catalunya Religió, Ràdio Estel, etc., que expliquen el fet religió. Martí va lloar la tasca que fan aquests mitjans.

3. Mitjans de comunicació propis de les diferents confessions i institucions vinculades a l'Església. La feina dels seus gabinets de premsa és donar servei als mitjans de comunicació.

La taula de treball es va tancar amb la intervenció de la **Sra. Lurdes Vidal i Bertran**, que va començar aclarint que no és representant de cap comunitat ni tampoc és periodista. La seva feina és fer-se càrrec de l'Observatori de la Islamofòbia als Mitjans. La islamofòbia, va explicar, és un mal que afecta la societat, però que també la interpel·la directament. És important tenir molt present que més enllà de les qüestions de fe, hi ha aspectes que ens afecten a totes i tots en tant que ciutadanes i ciutadans.

Vidal va argumentar que, per analitzar la relació entre la religió i els mitjans en una societat, cal entendre que el debat sobre el paper de la religió en l'espai públic no està del tot digerit. A més, a mesura que creix la diversitat, més reptes apareixen a la societat. És la visibilitat d'aquesta diversitat la que implica un repte. Estem acostumats a veure processons de Setmana Santa però no manifestacions públiques d'altres tradicions religioses.

L'islam és un tema molt present als mitjans. Lurdes Vidal va plantejar la pregunta de si aquesta presència ve donada perquè l'islam genera conflicte o perquè es percep conflicte en vinculació amb aquesta confessió religiosa: és que les persones musulmanes causen problemes? O és que els problemes s'identifiquen perquè aquelles persones són musulmanes? Hi ha una percepció negativa de l'islam, que és vist com un problema. Alhora, els elements positius lligats a aquesta tradició no criden l'atenció ni interessen.

Com va argumentar Vidal, el coneixement que els professionals del periodisme tenen de les diferents religions és dispar. Així, quan es tracten aspectes sobre religions que per al/la periodista són més desconegudes es generen informacions esbiaixades, amb prejudicis de punts de partida, però també amb errades per manca de coneixement. Lurdes Vidal va posar l'èmfasi també en el fet que els mitjans de comunicació són els grans forjadors d'imaginari col·lectiu. Per tant, des de l'Observatori de la Islamofòbia als Mitjans creuen que cal treballar en aquest àmbit amb el convenciment que es tracta de vasos comunicants: si els mitjans aborden qüestions religioses amb més coneixement, hi haurà una visió més positiva, no només centrada en el conflicte. A més, va puntualitzar que cal fer un ús correcte de la terminologia.

La islamofòbia és, segons va explicar Lurdes Vidal, la versió 2.0 de l'orientalisme arrelat a la societat: els prejudicis contra els "moros" amb qui hi ha conflicte. Són imaginari que operen molt poderosament. Existeixen, a més, diferents capes de prejudicis islamòfobs que van a raure en la dimensió d'una certa percepció de superioritat del nord vers el sud musulmà.

L'Observatori de la Islamofòbia als Mitjans fa tres anys que existeix i que recull informació quantitativa sobre el caràcter islamòfob o no de les informacions que apareixen als mitjans. Com va explicar Vidal, les estadístiques posen en relleu una millora en la informació. Van començar detectant percentatges molt elevats (més d'un 70% de notícies islamòfobes), i en el tercer any les xifres s'han invertit: un 60% de notícies no discriminatòries ni islamòfobes.

Si es té en compte el gènere, però, Vidal va posar de manifest que existeix una islamofòbia de gènere flagrant. Es troben que els articles que parlen de musulmanes i vel són més islamòfobs que els articles que parlen de terrorisme. La qüestió del hijab és un debat molt encès i visceral també a casa nostra que mou altres coses paral·lelament. Lurdes Vidal es va referir també a les xarxes socials que considera que són un element polaritzador i que no faran la feina més fàcil.

Vidal va explicar que a l'Observatori de la Islamofòbia als Mitjans han repartit les notícies segons un semàfor: verd per a les positives, vermell per a les negatives i taronja per a les que consideren que contenen islamofòbia passiva. Va comentar que, si bé les notícies descaradament islamòfobes (vermelles) s'han reduït, es troben amb una persistència de notícies taronja. El repte, doncs, és lluitar contra la idea que el que ara és trencador és ser políticament incorrecte i normalitzar el discurs discriminatori. Hi ha gent que fa cinc anys no hauria gosat dir en públic determinades coses, perquè sabia que la opinió pública no ho acceptaria, i ara les diu. Com a observatori veuen que tenen més impacte "per dalt", actuant en l'estructura institucional dels mitjans. Els càrrecs dirigits dels mitjans s'hi comprometen, però aquest compromís no arriba a tenir impacte en el/la periodista que escriu. Estan, per tant, recalibrant les seves estratègies.

A continuació, la moderadora va donar la paraula a **la fila zero i es va obrir el torn de paraula al públic**. Algunes de les intervencions van ser les següents:

- Des de Betevé es va explicar que la seva missió com a mitjà de comunicació públic de la ciutat és oferir contingut de qualitat, reforçant el pluralisme i la diversitat i posant atenció a les minories i les realitats menys visibilitzades. Informar, educar en valors i promoure el pensament crític són objectius de Betevé com a servei públic, i aquestes fites es despleguen a través de les diferents àrees del mitjà (informatius, art i continguts, estratègia i *branding*, etc.). Es va comentar també que al web de *beteve.cat* s'utilitza un sistema d'etiquetes que permet fer més visibles i organitzar de manera més clara els continguts que s'hi publiquen. L'etiqueta "religió" està associada a 363 continguts informatius des del 2009. De manera més concreta, 174 publicacions estan enllaçades a l'etiqueta 'Església Catòlica' i 64 a la de 'comunitat musulmana'. Altres etiquetes relacionades existents són 'interculturalitat', 'diversitat' i 'convivència'. Els continguts amb aquestes etiquetes estan dins de categories temàtiques com 'societat', 'cultura', 'història', 'festes populars', 'rituals', 'festes', 'agenda-actes', 'art i disseny', 'municipal', 'successos' o 'disseny'. D'entre els continguts específics que Betevé ha generat sobre diversitat religiosa, es va posar com a exemple el mapa interactiu de llocs de culte a Barcelona. Com a mitjà de comunicació públic, Betevé assumeix una tasca de divulgació i pedagogia en aquest i altres àmbits. En aquesta línia, el proper repte és seguir ampliant els continguts d'aquesta temàtica i tractar-los en formats que permetin una anàlisi de més profunditat.
- Des del departament de premsa del Gabinet d'Alcaldia de l'Ajuntament de Barcelona es va comentar també que els mitjans de comunicació tenen una línia editorial i uns objectius. La notícia en moltes ocasions és quan hi ha un conflicte. Les bones notícies que poden sortir de les comunitats religioses o del fet religiós poden tenir menys transcendència i es considera que no tenen "ganxo" mediàtic, no generen audiència, o requereixen més context i pedagogia per tal que se'n compregui la importància. Per tant, cal comptar amb els mitjans públics i els especialitzats que no depenen tanta audiència, però que tenen abast. Cal fer una feina de formigueta sense esperar resultats immediats.
- Des de la Fundación Pluralismo y Convivencia, organisme oficial que treballa a escala estatal la promoció del dret a la llibertat religiosa, es va explicar que han estat reticents a entrar a les xarxes socials ja que creuen que és molt complicat gestionar les converses i respostes que tenen els missatges i s'acaba participant en un discurs polaritzat. D'altra banda, volen donar veu a la gent jove, mostrar la normalitat que no interessa, el dia a dia,

mostrar què són les religions, qui són aquestes persones que molta gent no sap distingir pel carrer. Van explicar també la iniciativa d'un material en què fos molt difícil distingir quina persona pertanyia a quina tradició. Van reunir 21 joves, d'entre 14 i 21 anys, de 10 tradicions religioses diferents, amb l'objectiu de posar-los a parlar sobre religió i temes que fossin del seu interès, usant el cinema com a eina. La idea era ensenyar la diversitat religiosa d'una forma agradable i normalitzada. La religió és part també del jovent i són persones que no representen les tradicions sinó tan sols a elles mateixes.

- La responsable del Pla municipal de lluita contra la islamofòbia, de l'Ajuntament de Barcelona, va explicar algunes de les accions del pla: posar en contacte entitats o donar a conèixer de primera mà què és l'islam. Arran d'actes que s'han fet en el marc del pla, valora que a les xarxes hi ha molt camí per recórrer. Creu que hi ha un problema de base en com s'explica el fet religiós a les aules, de manera que és molt desconegut pels/les periodistes joves. Considera que és molt positiu que els equips directius dels diaris o la figura de "defensor del lector" siguin sensibles davant la qüestió, però cal sensibilitzar els professionals de base.
- Un tècnic de comunicació de l'Àrea de Cultura, Educació, Ciència i Comunitat de l'Ajuntament de Barcelona va afirmar que l'Ajuntament de Barcelona també crea relats i discursos. Va mencionar el programa Barcelona Interculturalitat, que ha treballat molt el teixit associatiu. Va posar sobre la taula la pregunta de com fer comunicació inclusiva i incorporar diversitat religiosa. Creu que cal col·locar al discurs mediàtic la interculturalitat com a etiqueta. Cal pensar des de les institucions com fer comunicació sobre la diversitat. Va anomenar també Diverscat, una eina del Col·legi de Periodistes que és una agenda de contactes de col·laboració entre l'Ajuntament i el Col·legi de periodistes⁴⁵.
- La primera intervenció del públic la va fer el representant de la ràdio evangèlica Onda Paz. Va afirmar que existeix una al·lèrgia social vers el tema religiós. Tot i així, creu que la societat catalana és molt inclusiva a diferència d'altres llocs. Va explicar que a la seva emissora treballen la visió protestant de la vida, dels valors, de la solidaritat i de espiritualitat. Fan també una feina d'inclusió de les anomenades *persones novingudes*. Va comentar que hi ha més de nou-centes comunitats evangèliques a Catalunya. D'altra banda, opina que la islamofòbia preocupa a tothom perquè es dispara, però que també existeixen la cristianofòbia i l'antiseimitisme que és molt present als mitjans. A més, va posar en relleu que a Betevé no hi ha un espai religiós, i va afirmar que es troba a faltar. Finalment, va voler donar a conèixer la situació en què es troben de dificultats per a la concessió de llicències per als mitjans.
- Una persona representant d'una comunitat evangèlica va començar la seva intervenció amb la frase feta "a qui no té padrins no el bategen." Va explicar que van buscar el ressò a la premsa de la celebració dels 150 anys de la seva església. Va comentar que coneix el telèfon mòbil de diversos professionals del periodisme, però no els publiquen les informacions que els fan arribar. També han trucat diverses vegades a Betevé. Va posar en relleu la importància de tenir una persona interlocutora. Jordi Llisterrí va respondre que el problema no és la celebració dels 150 anys, sinó que el subjecte era desconegut i posa èmfasi també en la importància dels contactes personals.

45 - Vegeu: <http://www.diverscat.cat/>.

- Una persona representant de l'Associació Brahma Kumaris va apuntar que la seva comunitat fa meditació i no busca els mitjans. Va explicar que han tingut experiències positives i altres de no tant, però creu que no cal destinar-hi més energia.

CONCLUSIONS

La relatora, **Dra. Míriam Díez Bosch**, conclou destacant que en la taula de treball varen participar una trentena de persones molt actives i que pràcticament tothom va participar en el procés deliberatiu al voltant de la religió a través dels mitjans de comunicació.

Destaquen les posicions crítiques envers la manca de coneixement dels periodistes i la dificultat de “fer passar el missatge”. S’hi expressa també una autocrítica per part de les mateixes comunitats en relació amb la dificultat de connectar amb professionals del periodisme i dels mitjans de comunicació. Per tal de millorar aquesta situació, es proposen diverses idees:

- Que les administracions públiques segueixin celebrant espais de trobada (es valora molt positivament la iniciativa de l’Oficina d’Afers Religiosos) i que s’aposti per la formació.
- Es valora tenir els números de telèfon i contactes de periodistes i de comunitats. Cal fomentar les relacions personals. En aquest sentit seria positiu que es preguntés des de l’Oficina d’Afers Religiosos si es poden distribuir els contactes de les persones assistents, per guanyar en xarxa i contactes.
- Aprofitar les esclatxes que ofereixen els mitjans de comunicació: com a comunitats, cal aprendre a donar servei. A vegades es presenten oportunitats per comunicar. Cal aprofitar-les i transmetre el que interessa. Agafar l’estereotip i capgirar-lo.

Es conclou que:

- Cal gestionar el pluralisme religiós des de la idea d’equitat, també a en l’aspecte comunicatiu.
- Més que discriminació, hi ha ignorància i “oblit”. Les comunitats religioses se senten ignorades, més que no pas discriminades.
- És interessant apostar per les persones joves i les seves experiències.
- Els mitjans de comunicació públics han de potenciar la diversitat.
- Un problema generalitzat de les entitats és que manca la figura de persones professionals de la comunicació. Cal apostar per la comunicació. Cal separar allò urgent d’allò important ja que, sovint, per a les comunitats, comunicar queda després de les urgències.

VALORACIÓ DE LA JORNADA I PROPOSTES DE CONTINUÏTAT

Després de l'activitat, l'Oficina d'Afers Religiosos, com a organitzadora de l'acte, va enviar un qüestionari anònim de validació a les 122 persones assistents. De les 35 respostes rebudes, s'obtenen les valoracions següents:

General (sobre 10 punts):

- ▶ Interès: 8,86
- ▶ Utilitat: 8,03
- ▶ Qualitat: 8,43
- ▶ Organització de la jornada: 8,69
- ▶ Compliment de les expectatives: 8,00

Per altra banda, dels comentaris de les persones participants es desprèn que la jornada va resultar, en general, productiva i inspiradora. Les comunitats i entitats religioses van valorar molt la possibilitat brindada per les jornades d'expressar-se en primera persona sobre les problemàtiques que les afecten i les pràctiques positives que duen a terme, i de manifestar el seu punt de vista, ja que són actors clau en l'elaboració de polítiques públiques a la ciutat. Van recalcar que el fet de poder tenir contacte directe i en persona amb persones de l'Administració pública i explicar de viva veu la seva situació, va ser una gran aportació a la jornada. D'altra banda, les persones de l'Administració pública que hi van assistir també van puntualitzar aquest fet, ja que va aportar concreció i perspectiva a la realitat amb la qual tracten i treballen, ja sigui per temes educatius, d'espai públic o àmbits com l'hospitalari.

No obstant això, algunes de les entitats participants van manifestar alguns punts a millorar. En primer lloc, la falta de temps en les taules de treball. Disposar de més temps hauria permès no només exposar situacions particulars de les entitats, sinó també obtenir resposta i/o informació sobre quines accions municipals s'estan duent a terme en la matèria concreta; i a la vegada, les entitats religioses poder aportar mecanismes de millora, suggeriments i idees de canvi a propostes sorgides en el transcurs de les taules, o poder debatre sobre com s'està procedint en la política municipal sobre algun àmbit concret. Totes les persones participants van expressar la voluntat de donar continuïtat a aquestes jornades, per així poder actuar amb polítiques públiques més adequades a les situacions i necessitats actuals de les entitats i comunitats religioses i de consciència de Barcelona, implementant les polítiques públiques sobre matèries en què cal promoure el dret a la llibertat religiosa amb accions i pràctiques més acurades.

Un altre aspecte que cal millorar, segons les valoracions de les persones assistents, té a veure amb la igualtat de gènere. Tot i l'esforç per intentar formar les taules de treball amb representants d'entitats amb criteris de paritat, hi ha hagut representació majoritàriament masculina. A les taules, les persones participants de diferents entitats han estat un 24% dones i un 76% homes. Això no deixa de ser el reflex d'una realitat: a la gran majoria d'institucions i entitats religioses i de consciència, hi ha un clar predomini masculí en els càrrecs de responsabilitat i representació. Si bé és cert que són moltes les dones que formen part d'aquestes entitats, ja sigui de base o en càrrecs de segon grau o nivell, la representació és ocupada majoritàriament per homes. Afortunadament és una situació que actualment està canviant en algunes tradicions religioses, i en altres, per idiosincràsies diverses, encara es manté.

PARTICIPANTS EN LES TAULES DE TREBALL

AJUNTAMENT DE BARCELONA

- Barcelona Activa - <https://www.barcelonactiva.cat/>
- Departament de Llicències i Activitats de la Gerència d'Ecologia, Urbanisme, Infraestructures i Mobilitat - <https://ajuntament.barcelona.cat/ecologiaurbana/ca/qui-som/arees>
- Departament de Comunicació de l'Àrea de Cultura, Educació, Ciència i Comunitat - <https://ajuntament.barcelona.cat/culturaeducacio/ca>
- Cementiris de Barcelona - <https://www.cbsa.cat/>
- Direcció de Drets de Ciutadania i Diversitat - <https://ajuntament.barcelona.cat/dretsdiversitat/ca>
- Districte de Ciutat Vella - <https://ajuntament.barcelona.cat/ciutatvella/ca>
- Institut de Cultura de Barcelona (ICUB) - <https://www.barcelona.cat/barcelonacultura/es/icub>
- Oficina d'Afers Religiosos (OAR) - <https://ajuntament.barcelona.cat/oficina-afers-religiosos/ca>
- Oficina per la No Discriminació (OND) - <https://ajuntament.barcelona.cat/oficina-no-discriminacio/>
- Pla municipal de lluita contra la islamofòbia - <https://ajuntament.barcelona.cat/bcnvsodi/barcelona-vs-odi/ajuntament-vs-odi/pla-municipal-contra-la-islamofobia/>
- Programa Barcelona Interculturalitat - <https://ajuntament.barcelona.cat/bcnacciointercultural/ca/qui-som/progbi>
- Servei de Premsa del Gabinet d'Alcaldia - <https://ajuntament.barcelona.cat/premsa/contacte-2/>
- Serveis Funeraris de Barcelona - <https://www.sfbsa.es/>

ALTRES ADMINISTRACIONS

- Direcció General d'Afers Religiosos (DGAR), Generalitat de Catalunya - <http://justicia.gencat.cat/ca/ambits/afers-religiosos/>
- Fundación Pluralismo y Convivencia, Ministerio de la Presidencia, Relaciones con las Cortes y Memoria Democrática - <https://www.pluralismoyconvivencia.es/>

GRUPS DE RECERCA

- Centre d'Estudis Interdisciplinaris de Gènere (CEIG) - <https://www.uvic.cat/recerca/ceig>
- Grup de Recerca sobre Exclusió i Controls Socials (GRECS) - <http://www.ub.edu/grecs/>
- Institut Superior de Ciències Religioses de Barcelona (ISCREB) - <https://www.iscreb.org/ca>
- Investigacions en Sociologia de la Religió (ISOR) - <http://isor.cat/>
- Observatori Blanquerna de Comunicació, Religió i Cultura – <http://www.obsblanquerna.com/>

COMUNITATS I ENTITATS RELIGIOSES, ESPIRITUALS I DE CONSCIÈNCIA

- Arquebisbat de Barcelona - <https://esglesia.barcelona/>
- Associació Internacional per la Consciència de Krishna (ISKON) Barcelona - <https://www.krishnabcn.com/institucion/que-es-iskcon/>
- Comunitat Bahá'í de Barcelona - <https://bahaibarcelona.org/>
- Comunitat Israelita de Barcelona - <http://www.cib.cat/>
- Comunitat Jueva ATID de Catalunya - <https://www.atid.es>
- Comunitat Jueva Bet Shalom - <https://www.betshalom.cat/.html>
- Consell Evangèlic de Catalunya (CEC) - <https://consellevangelic.cat/>
- Consell Islàmic de Catalunya - <http://consellislamic.org/inici>
- Coordinadora Catalana d'Entitats Budistes - <https://www.ccebudistes.org/>
- Dahirah Jazbul Xulob (tariqa muridiyah) - <https://www.instagram.com/toubabarcelona/>
- Església Ortodoxa Espanyola (Patriarcat de Sèrbia) - <http://www.iglesiaortodoxa.es/index.php?lan=ca>

MITJANS DE COMUNICACIÓ

- Betevé - <https://beteve.cat/>
- Catalunya Religió - <https://www.catalunyareligio.cat/ca>

ALTRES ENTITATS

- Associació de Mestres de Religió de Catalunya (AMRC) - <http://amrc.cat/historia-amrc/>
- Associació Stop als Fenòmens Islamòfobs (SAFI) - <http://www.safi.cat/>
- Escola Urgell - <http://escolaurgell.com/>
- Grup de Treball Estable de Religions (GTER) - <https://www.grupdereligions.org/>
- Institut Europeu de la Mediterrània (IEMed) - <https://www.iemed.org/>
- Observatori de la Islamofòbia als Mitjans - <http://www.observatorioislamofobia.org/>

BIBLIOGRAFIA

- Alonso, M.; Ghali, K.; López Bargados, A.; Moreras, J.; i Solé Arraràs, A. (2018). "Invisible ritual. Religious practices and debates in Catalan Public Space". Dins: A. Planet (Ed.), *Observing Islam in Spain* (p. 85-112). Leiden: Brill.
- Asad, T. (2003). *Formations of the secular. Christianity, Islam, and modernity*. Stanford: Stanford University Press.
- Astor, A., Albert Blanco, V., Martínez Cuadros, R. (2018). "The Politics of 'Tradition' and the Production of Diasporic Shia Religiosity." *POMEPS Studies*, 32, p. 32-38.
- Astor, A., Griera, M., i Cornejo, M. (2019). "Religious governance in the Spanish city: hands-on versus hands-off approaches to accommodating religious diversity in Barcelona and Madrid". *Religion, State & Society*, 47(4-5), p. 390-404.
- Astor, A. (2012). "Context and conflict: unpacking the sources of opposition to mosques in Catalonia". *Revista Catalana de Sociologia*, 28 (desembre), p. 45-59.
- Blancarte, R. J. (1999). "Religión, medios masivos de comunicación y poder". *Sociológica*, 14(41), p. 183-198.
- Burchardt, M., Griera, M., i García-Romeral, G. (2015). "Narrating liberal rights and culture: Muslim face veiling, urban coexistence and contention in Spain". *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 41(7), p. 1068-1087.
- Cesari, Jocelyne (2005). "Mosque conflicts in European cities: introduction", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, vol. 31, issue 6,
- Casanova, J. (1994). *Public Religions in the Modern World*. Chicago: Chicago University Press.

- Centre d'Estudis d'Opinió (2017) *Baròmetre sobre la religiositat i la gestió de la seva diversitat 2016*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Disponible a: <http://justicia.gencat.cat/ca/ambits/afers-religiosos/estudis/barometre/>
- Coll, M. (2009) “Un pas a favor de la llibertat religiosa”. *Activitat parlamentària*, 19, p. 36-38. Disponible a: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/autor?codigo=76388>
- Consell de l'Audiovisual de Catalunya (2010) *Mitjans de comunicació i pluralisme religiós*. Consell de l'Audiovisual de Catalunya
- Direcció de Serveis de Drets de Ciutadania (2020) *Informe de l'Observatori de les Discriminacions a Barcelona 2019*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona. Disponible a: https://ajuntament.barcelona.cat/oficina-no-discriminacio/sites/default/files/WEB2_INFORME_DISCRIMINACIO_2019_A4_CA.pdf
- ECRI Secretariat (2018) *Annual report on ECRI's activities*. Strasbourg: Council of Europe. Disponible a: <https://www.coe.int/en/web/european-commission-against-racism-and-intolerance/annual-reports>
- García Romeral, G. i Martínez-Ariño, J. (2012). “L'acomodació de la pràctica funerària a Barcelona: diferències entre comunitats islàmiques i jueves”. *Revista Catalana de Sociologia*, 28, p. 89-100.
- Griera, M. (2011) *Diversitat religiosa i món local: una mirada a Europa*. Barcelona: Diputació de Barcelona
- Griera, M. i Astor, A. (2016). “La gestión de la diversidad religiosa en la España contemporánea.” Dins: *Anuario CIDOB de la Inmigración 2015-2016* (p. 3). Barcelona: Bellaterra / Fundació CIDOB.
- Clot-Garrell, A. i Griera, M. (2018). “Las salas multiconfesionales en el contexto hospitalario catalán: negociaciones y tensiones en la gestión de la diversidad”. *Salud Colectiva*, 14(2), p. 289.
- Griera, M.; Martínez-Ariño, J.; Clot-Garrell, A., i García-Romeral, G. (2015). “Religión e instituciones públicas en España. Hospitales y prisiones en perspectiva comparada”. *Revista Internacional de Sociologia*, 73(3).
- Laporte, J. M. (2004) *Organizaciones religiosas: comunicar lo invisible*. Murcia: Ariel.
- López, P.; Otero, M.; Pardo, M. i Vicente, M. (2010). *La imagen del mundo árabe y musulmán en la prensa española*. Sevilla: Fundación Tres Culturas del Mediterráneo
- López Bargados, A. (2010). “Los (d)efectos del texto: controversias en torno a las prácticas rituales de los musulmanes europeos”. *Etnográfica*, 14(2), p.213-242.
- López Bargados, A.; Lundsteen, M., i Solé Arraràs, A. (2016). *La pràctica religiosa de les comunitats musulmanes de Barcelona. Expressions i problemàtiques*. Barcelona: SAFI. Disponible a: https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKewj24v_W5tLtAhUPm-BQKHSazAHwQFjAAegQIAxAC&url=https%3A%2F%2Fwww.catalunyareligio.cat%2Fsites%2Fdefault%2Ffiles%2F1469796487informe_islamofobia_ajuntament_de_barcelona_20160727.pdf&usg=AOvVaw0NPuWzFm1rjfgwwhvK4u
- Luque, V. A., i Luque, M. A. (2015). “La financiación pública de las confesiones religiosas en España. Especial atención a la de la Iglesia católica”. *Papeles de relaciones ecosociales y cambio global* (132), p. 115-128.
- Navarro, L. (2014). “Islamophobia and Sexism: Muslim Women in the Western Mass Media”. *Human Architecture: Journal of the Sociology of Self-knowledge*, 8(2), p. 95-114.

- Navarro, L. (2008). *Contra el Islam. La visión deformada del mundo árabe en Occidente*. Córdoba: Editorial Almuzara.
- Madariaga, M. R. (2002). *Los moros que trajo Franco. La intervención de tropas coloniales en la Guerra Civil Española*. Barcelona: Ediciones Martínez Roca.
- Martín Corrales, E. (2002). *La imagen del magrebí en España. Una perspectiva histórica siglos XVI-XX*. Barcelona: Bellaterra
- Martín Dégano, I. (2006). “Los sistemas de financiación de las confesiones religiosas en España”. *Revista catalana de dret públic*, 33, p. 113–147.
- Martínez-Ariño, J.; Griera, M. (2020) “Adapter la religion : négocier les limites de la religion minoritaire dans les espaces urbans”. *Social Compass*, 67 (2), p. 221-237.
- Moreras, J.; Alonso, M.; Ghali, K.; López Bargados, A., i Solé Arraràs, A. (2017). *Diàspores i rituals. El cycle festiu dels musulmans de Catalunya*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de cultura. Disponible a: https://cultura.gencat.cat/web/content/cultura_popular/07_publicacions/coleccions/Documents/SD_Originals/SD_Diaspores.pdf
- Moreras, J.; Tarrés, S., i Solé Arraràs, A. (2017). “Diversities within Cemeteries. The Otherness in the Expressions of the Funerary Heritage in Spain”. Dins: J. Mapril i C. Saraiva (Eds.), *Death on the Move: Managing Narratives and Constrains*. Cambridge: Cambridge Scholar Publishing.
- Moreras, J., i Solé Arraràs, A. (2014). *Espais de mort i diversitat religiosa. La presència de l'islam als cementiris i tanatoris catalans*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de cultura. Disponible a: http://www20.gencat.cat/docs/CulturaDepartament/CULTURA_POPULAR_nova_web/07_Publicacions_nou/ESTATICS_I_DOCUMENTS/SD_Espais_de_mort.pdf
- Pajares, M.; Jubany, O.; Güell, B., i Solé Arraràs, A. (2010) *Nous reptes i noves propostes en la gestió de la diversitat cultural a les empreses a Catalunya*. Barcelona: Consell de Relacions Laborals de Catalunya, Generalitat de Catalunya. Disponible a: https://treball.gencat.cat/web/content/13_-_consell_relacions_laborals/documents/04_-_recursos/publicacions/arxius/col_estudis_03.pdf
- Pérez-Madrid, F. (2015) “La Ley catalana de centros de culto, cinco años después”. *Revista General de Derecho Canónico y Derecho Eclesiástico del Estado*, 38.
- Rojo, P.; Vidal, L.; Padilla, J., i Sahagún, F. (2018). *Una realidad incontestable: islamofobia en los medios*. Observatorio de la Islamofobia en los Medios
- Sánchez Griño, J. M., i Serratusell Miró, G. (2012). “La gestió del pluralisme religiós als municipis catalans”. *Revista Catalana de Sociologia*, 28, p. 29-44.
- Santos, S. (2009). “Los cuerpos sikhs: Un caso de corporalización y ostentación de la identidad religiosa”. *Quaderns-e de l'ICA*, (14), 4.
- Taylor, C. (2007). *A secular age*. Cambridge: Harvard University Press.

Ajuntament
de Barcelona